

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

CƏFƏROV İLQAR EYUB OĞLU

**“BAZAR ŞƏRAİTİNDƏ UZUN MÜDDƏTLİ İNVESTİSİYALARIN UÇOTU
VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ.”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı :

060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma:

“Xidmət sferasında Mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.d., professor Q.Ə.Abbasov

i.e.n., professor Daşdəmirov Ə.İ.

Kafedra müdiri

i.e.d., professor S.M.Səbzəliyev

BAKİ – 2016

**Bazar şəraitində uzun müddətli investisiyaların uçotu və təhlilinin
təkmilləşdirilməsi problemləri.**

I FƏSİL. Uzunmüddətli investisiya anlayışı və onun iqtisadi məzmunu.

- 1.1. İnvestiya anlayışı, onun iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı.
- 1.2. İnvestisiya mühiti və investisiyalaşdırma.
- 1.3. İnvestisiya siyasəti və onun elementləri.

**II FƏSİL. Uzunmüddətli investisiyaların uçotunun təşkili və
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.**

- 2.1. Uzunmüddətli investisiyaların beynəlxalq və milli uçot standartlarına uyğun uçotunun təşkili.
- 2.2. Uzunmüddətli investisiyaların yaranma mənbələri və onların uçotu problemləri.
- 2.3. Uzunmüddətli investisiyaların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

**III FƏSİL. Uzun müddətli investisiyaların təhlilinin təkmilləşdirilməsi
istiqamətləri.**

- 3.1. Uzun müddətli investisiyaların təhlili, onlarda istifadə edilən informasiyalar.
 - 3.2. Uzun müddətli investisiyaların ümumilikdə və ayrı-ayrı mənbələr üzrə təhlili problemləri.
 - 3.3. Uzun müddətli aktivlərin səmərəli istifadəsi və istifadəsindən əldə edilən maliyyə nəticələrindən istifadə imkanları.
- Nəticə və təkliflər.

Giriş

XXI əsr özünün global həcminə, mahiyyətinin mürəkkəbliyinə, iqtisadi hadisələrin zənginliyinə görə əsaslı surətdə fərqlənir. İqtisadi proseslərin mütəhərrikliyi, inkişaf surəti bu sahəyə dinamik xarakter verir. Bu proses modern anlamların, əhəmiyyətli formalarının iqtisadiyyat elminə gətirilməsi, onların tətbiqi və inkişafı ilə nəticələnir. Bu anlayışlardan biri də investisiyadır. İqtisad elminin və iqtisadi münasibətlərin müasir özünəməxsus inkişaf mərhələsində bu termin böyük əhəmiyyətə malikdir.

Demək olar ki, hər bir dövlətin, müəssisənin fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə investisiya fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. Müəssisədə hər gün demək olar ki, investisiya xarakterli məsələlər həll olunur. Resursların məhdudluğu və onlara tələbatın durmadan inkişafı cəmiyyəti xarici və daxili resursları cəlb etmək üsullarının axtarılmasını tələb edir. Dünya təsərrüfatına integrasiya milli iqtisadiyyatın beynəlmiləşməsinə şərtləndirir, o da öz növbəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasını qoyur. Azərbaycanda iqtisadi islahatların aparılması ölkə iqtisadiyyatına xarici və daxili kapitalın cəlb olunması təcrübəsinin təkmilləşdirilməsini və onun təhlilini, investisiya mühitinin daha da sabitləşdirilməsini tələb edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı özünəməxsus xüsusiyyətləri, milli çəhərləri ilə zəngin bir iqtisadiyyata malik olmaqla dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsidir. Bu kimi xüsusiyyətlərin və zənginliklərin öyrənilməsi onun dünya təsərrüfatı sistemində iştirakını və yerini müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər. Təbii ki, bu xüsusiyyət və zənginliyin arasında investisiyaların, xüsusilə də uzun müddətli investisiyaların öz yeri və əhəmiyyəti vardır. Təsədüfi deyildir ki, ümummilli liderimiz cənab H.Əliyev öz çıxışlarının birində demişdir: “Bizim siyasətimizin əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycana xarici investisiyanın cəlb olunmasıdır. Xarici investisiyaların Azərbaycana gəlməsinə mane olmayın, onun qarşısını almayın, ona şərait yaradın, kömək edin. Belə olan halda iqtisadiyyatımız inkişaf edəcəkdir, xalqımızın rifahı yaxşılaşacaqdır”.

Bazar təsərrüfatçılıq formalarına keçidlə əlaqədar olaraq, habelə Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına integrasiyası ilə bağlı olaraq investisiyaqoyuluşu ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Son zamanlar, Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sahəsindən asılılığının aradan qaldırılması yolları, qeyri –neft sahələrin inkişaf etdirilməsi dövlətimizin və hökumətin qarşısında duran prioritet məsələlərindəndir. Bunun üçün kənd təsərrüfatı, istehsal sahələrinin, turizmin inkişafı labüddür. Bu sahələrin inkişafı isə uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarını tələb edir. Bütün bunlar uzun müddətli investisiya qoyuluşunun uçotunu və nəzəri təhlilinin aparılmasını vacib edir. Bu

məsələlərin öyrənilməsi həm də ona görə böyük aktualıq kəsb edir ki, Azərbaycanın bu sahədə təcrübəsi heç də böyük deyildir.

Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadi münasibətlər sistemində keçməsi çoxlu problemlər ortaya atmışdır ki, onlar arasında başlıcası investisiya problemidir. Bu baxımdan magistr dissertasiyasının mövzusu aktual məsələyə həsr olunmuşdur. Dissertasiya işinin məqsədi uzun müddətli investisiya qoyuluşlarının təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini, onların uçotunun milli və beynəlxalq uçot standartlarına uyğun təşkilini araşdırmaq, onların yaranma mənbələri və uçotu problemlərini müəyyən etməkdir. Magistr dissertasiyası giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL.Uzunmüddətli İnvestisiya anlayışı və onun iqtisadi məzmunu.

1.1. İnvestiya anlayışı, onun iqtisadi mahiyyəti və təsnifatı.

Hər bir milli iqtisadiyyatın əsas və nadir resurslarından biri-investisiyadır. Bu alətdən istifadə istehsalı təkmilləşdirməyə, modernləşdirməyə, yeniləşdirməyə, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasına, mövcud iş yerlərinin sayının artırılmasına, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, bazarı ucuz və keyfiyyətli məhsullarla təmin etməyə, yerli əmtəə istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətini yüksəltməyə imkan verir ki, bu da axır nəticədə ölkənin beynəlxalq münasibətlərdə nüfuzunun artırılmasına və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

İnvestisiya (latınca «invest» - «sərmayə qoyuluşu» mənasını verir) - gəlir götürmək məqsədilə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə qısa və uzunmüddətli sərmayə qoyuluşudur.

Baxmayaraq, “investisiya” anlayışı çoxdan dünya iqtisadiyyatı elminin terminlərinə daxil olmuşdur, milli iqtisadi ədəbiyyatlarda uzun müddət “investisiya” termini adı altında “kapital qoyuluşu” başa düşülürdü. Başqa sözlə, “investisiya” termini çox dar mənada müəyyən olunurdu: Sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, ticarət və iqtisadi fəaliyyətin başqa sahələrinə uzunmüddətli kapital qoyuluşu şəklində həyata keçirilən xərclərin məcmusu kimi başa düşülürdü.

Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları əsas kapitalın bərpası ilə əlaqədar olduğu üçün “investisiya” anlayışı çox zaman kapital qoyuluşu kimi müəyyən olunur. İnvestisiya anlayışına belə yanaşma düzgün deyil, çünki əsas fondlar dövrüyyə vəsaitlərindən təcrid olunmuş şəkildə normal fəaliyyət göstərə bilmir. Bununla əlaqədar, həmçinin beynəlxalq standartların tələbi ilə “investisiya” anlayışı gəlir əldə etmək məqsədilə əsas və dövrüyyə kapitalına qoyulan daxilolmalar kimi başa düşülür.

Amma kifayət qədər tez-tez investisiya və kapital qoyuluşu anlayışları eyniləşdirilir. Lakin, kapital qoyuluşu- gəlir əldə etmək məqsədilə vəsaitlərin investisiyalasdırılması formalarından biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, kapital qoyuluşu investisiya kompleksinin əsas halqasıdır; müəyyən vaxt çərçivəsində həyata keçirilən əsas fondların köhnəlmə səviyyəsi iqtisadi vəziyyətin müəyyən indikatorunu əks etdirir: tələb olunan əsas kapitalı əvəzləmək üçün kapital qoyuluşu kifayət qədər deyilsə, istehsalın durğunluq və böhran vəziyyətindən danışmaq olar.

“İnvestisiya” kateqoriyası özünə istənilən iqtisadi, ekoloji və sosial effekt verən, axır nəticədə iqtisadi effekt şəklində qayıdan qoyuluşları aid edir.

İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda deyilir: “İnvestisiya”-gəlir(mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə

maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir. Belə vəsait və sərvətlərə pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar; daşınar və daşınmaz əmlak (binalar, qurğular, avadanlıq və başqa maddi sərvətlər); müvafiq qaydada rəsmiləşdirilmiş elmi-təcrübi və digər intellektual sərvətlər; bu və ya digər istehsal növünün təşkili üçün zəruri olan ancaq patentləşdirilməmiş, texniki sənədləşdirmə, vərdiş və istehsalat-təcrübəsi kimi tərtib edilmiş texniki, texnoloji, kommersiya və digər biliklərin məcmusu («non-hau»); torpaqdan, sudan və digər ehtiyatlardan, binalardan, qurğulardan, avadanlıqdan istifadə hüquqları, habelə müəlliflik hüququndan irəli gələn və başqa əmlak hüquqları və başqa sərvətlər aiddir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda bir qayda olaraq, investisiya adı altında sosial, ekoloji və iqtisadi effekt əldə etmək məqsədilə maliyyə və maddi-texniki vəsaitlərin qoyuluşları başa düşülür. Bununla istənilən investisiyalaşdırma forması gələcəkdə nəticə əldə etmək məqsədilə təyin edilmiş dövrdə qoyulan kapital qoyuluşunu nəzərdə tutur. İnvestisiya eyni zamanda bugünkü tələbatların ödənilməsinin investisiya vasitəsilə təyin edilmiş dövrdə tələbatların gələcəkdə ödənilməsinə mübadilə kimi də izah olunur. Başqa sözlə, İnvestisiyalaşdırma-gələcəkdə gəlir və xidmətlər əldə etmək ümidindən ötrü indiki zamanda özünü gələcəkdə dəyəri daha yüksək olacaq müəyyən nemətlərlə məhdudlaşdırmağa razılaşmaqdır. Bu, iqtisadi sistemin bütövlükdə fəaliyyəti sayəsində vaxtında mübadilə zamanı baş verir. İnvestisiyalaşdırmanın mahiyyəti isə iqtisadi sistemin maddi əsasının formalaşmasında baş verir.

İnvestisiya-mürəkkəb iqtisadi hadisədir. Ona görə investisiya anlayışını tam iqtisadi cəhətdən səciyyələndirmək heç də asan deyil.

İnvestisiya-uzunmüddətli layihə olub, hər hansı bir müəssisədə pul vəsaitləri və kapitalın yerdəyişməsidir. İnvestisiya (kapital qoyuluşu) maliyyə nöqtəyi nəzərindən gəlir əldə edilməsi məqsədilə təsərrüfat fəaliyyətinə qoyulan bütün növ aktivlərdir. İqtisadi cəhətdən bu xərclər əsas kapitalın yaradılmasına, genişləndirilməsinə, yenilənməsinə texniki cəhətdən yenidən silahlanmasına, həmçinin bununla əlaqəsi olmayan dövrüyyə kapitalının dəyişilməsinə çəkilən xərclərdir.

İnvestisiya-istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin fəaliyyətini təşkil edən əsas fondların yaranması, yenilənməsi və genişlənməsinə çəkilən xərclərdir. İnvestisiya-nəticədə sosial, ekoloji səmərə və ya gəlir əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və başqa növ fəaliyyətlərə qoyulan hər növ qiymətlilərdir. Onlar aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

-gəlir, kapital artımı və əlavə pul vəsaitləri əldə etmək üçün pul vəsaitlərindən istifadə edilir.

-indiki tələbatların ödənilməsinin gələcəkdə tələbatların ödənilməsinə investisiya neməti vasitəsilə mübadiləsidir;

-istehsal və istehsal vasitələri yığımına və maddi ehtiyatların artımına çəkilmiş xərclərdir;

-müəyyən müddətdə kapital mülkiyyətinin istehsal fəaliyyəti nəticəsində dəyərəinin artımıdır;

-müxtəlif növ iqtisadi fəaliyyətləri həyata keçirən müəssisələrə kapitalın uzunmüddətli qoyuluşudur.

Aydın olur ki, investisiya- kapitalın dəyərini saxlayan və ya artıran və gəlir gətirən yaxud sosial, ekoloji və iqtisadi səmərəyə nail olmaq üçün kapitalın yerdəyişməsi üsuludur. Lakin, sərbəst pul vəsaiti hələ investisiya demək deyil. Pul kütləsinin dəyəri inflyasiya tərəfindən “yeyilə” bilər və onlar heç bir gəlir təmin edə bilməzlər. Əksinə, həmin pul vəsaitini bankda depozit hesaba, istehsal sahəsinə və ya hansısa işçi qüvvəsinin təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə qoysaq, istehsalın effektivliyi artacaq və gəlir əldə etmək imkanı olacaqdır. Bu halda onları investisiya kateqoriyasına aid etmək olar, çünki bu vəsait qoyuluşu gəlir gətirməyə zəmanət verir.

İnvestisiya tələbi - əlavə gəlir (qazanc) əldə etmək məqsədilə müəssisəyə sərmayə qoymaq üçün lazım olan vəsaitlərin həcmi kimi başa düşülür. Başqa sözlə, müəssisənin qazanc götürmək üçün ayıra biləcəyi vəsaitlərin mənbəyi, əsasən aşağıdakılar ola bilər: müəssisənin qazancının bir hissəsi, bankdan götürülən kreditlər və qiymətli kağızların satışından əldə edilən gəlirlər. Bunlara isə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

1. Gözlənilən qazanc norması.
2. Bank faizi norması.
3. Ölkədəki vergi mühiti və vergilərin səviyyəsi.
4. Maliyyə mühitə pulun inflyasiyası.

İnvestisiya artımının milligəlirin artırma gətirib çıxarmasını sübut etməyə ehtiyacı yoxdur. Məhz bəsəbədən, investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və gücləndirilməsi dövlət iqtisadiyyatının mərkəzində olmalıdır.

İnvestisiya fəaliyyəti- hüquqi şəxslərin, dövlətin və vətəndaşların investisiyanı reallaşdırmaq üçün praktik fəaliyyətlərinin məcmusudur.

İnvestisiyanın obyektlərini və subyektlərini biri-birindən fərqləndirmək və tanımaq lazımdır.

İnvestisiyanın obyektləri aşağıdakılardır:

- qiymətli kağızlar;
- bütün sahələrdə yeni yaradılan və təkmilləşdirilən əsas fondlar, dövlət vəsaitləri;

- məqsədli pul yatırımları;
- elmi-texniki məhsullar, mülkiyyətin digər obyektləri;
- əmlak hüquq və intellektual mülkiyyət hüquqları.

İnvestisiyanın subyektləri:

- investorlar;
- işlərin icraçıları (podratçılar);
- investisiya fəaliyyəti obyektlərindən istifadə edənlər;
- əmtəə-mal, avadanlıq və layihə məhsullarını təqdim edənlər;
- banklar, sığorta şirkətləri və vasitəçi təşkilatlar.

İnvestisiya obyektləri və subyektləri, investisiya fəaliyyətini təşkil etməklə, investisiya bazarını və investisiya malları bazarını yaradırlar.

İnvestisiya bazarı- investorların təklifləri və potensial alıcıların investisiya tələbi ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə investor - pul, əmtəə və əmlak hüququ formasında sərmayə qoymaqla, sonradan gəlir əldə etmək istəyir. Lakin investisiya bazarında, təklif olunan investisiyanın tələbatçısının tapılması - kimə, nə qədər, hansı müddətə və hansı gözlənilən gəlirlə sərmayə ayırmaq problemi ortaya çıxır. Bu problemi həll etmək üçün isə investisiya malları bazarını bilmək lazımdır.

İnvestisiya malları bazarınaiki mövqedən yanaşmaq vacibdir:

1. Investorların qoyduqları investisiyanın hərəkəti (dövriyyəsi) nöqtəyi-nəzərindən;
2. İnvestisiya mallarının (investorların yatırım obyektləri) hərəkəti nöqtəyi-nəzərindən.

Qeyd olunan investisiya mallarını iki əlamətə görə qruplaşdırmaq olar:

1. Fiziki kapital (daşınan və daşınmaz əmlak) elementləri.
2. Maliyyə kapitalı (maliyyə aktivləri) elementləri.

İnvestisiyanın fiziki kapital dövriyyəsi bu investisiyanın ilkin bazarını, maliyyə kapitalı dövriyyəsi isə təkrar (ikinci) bazarını təşkil edir.

İnvestisiya əsasən gəlirin yığım hissəsinin hesabına maliyyələşdirir. Gəlir və kapital öz aralarında bir sıra mexanizmlər vasitəsilə reallaşdırılan fiziki və pul formasında qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Gəlirin kapitalla və kapitalın gəlirə çevrilməsi maliyyə mexanizmləri arasında əsasən kapitalın istehlakı mexanizmi (kapitalın gəlirə çevrilməsi), gəlirin kapitalla çevrilməsi isə (kapitalın qorunması və investisiya), yığım və investisiyanın bərabərləşməsi mexanizmləridir.

“İnvestisiyalaşdırma” anlayışına 3 nöqtəyi-nəzərdən baxmaq lazımdır. Geniş mənada gəlir götürülməsi məqsədilə kapitalın əldə edilməsidir. Dar mənada-istehsal vasitələrinin əldə edilməsi, kapital qoyuluşu, əsas fondların artırılması üçün gəlirin istehsalın inkişafına, istehsal vasitələrinə yönəldilmiş istifadəsidir. Nəhayət, ümumi mənada- qiymətli kağızlara edilən qoyuluşdur.

İnvestisiya anlayışının iqtisadi mahiyyətinin açılması üçün iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən iki əsas funksional amili mütləq qeyd etmək lazımdır: cəmiyyətin material ehtiyacı və iqtisadi resurslar(material vasitələr-torpaq,kapital) və insan resurslarıdır (əmək və sahibkarlıq qabiliyyəti). Bu vasitələrin istehsalı və yığımı-elə investisiyalasdırmadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya pul, kredit, gəlir, mənfəət, qiymət kimi dəyər kateqoriyalarının bazasıdır. İnvestisiya iqtisadi fəaliyyət obyektlərinə qoyulan və bu qoyuluşun nəticəsində gəliri formalaşan, nəinki iqtisadi, ekoloji və sosial səmərə əldə edilən bütün növ dəyərliləri əks etdirir. Gəlir və ya müsbət effekt olmadan investisiyalasdırmaya stimula da mövcud ola bilməz.

İnvestisiyanın iqtisadi mahiyyətini anlamaq üçün mikro və makro iqtisadi səviyyədə qəbul edilən investisiya qərarlarını fərqləndirmək lazımdır. Makroiqtisadi səviyyədə investisiyalara yalnız mövcud olan kapitalın genişləndirilməsini təmin edən və ya yeni kapital yaradan investisiyalar aiddir. Belə investisiyalar adətən gələcəkdə istifadəsi nəzərdə tutulmuşümumdaxili məhsulun bir hissəsi kimi şərh olunur. Fərdi investorların (aktivlərin) yaradılması və ya mövcud olan aktivlərin yenidən bölgüsünə, misal üçün qiymətli kağızların alışına və ya mövcud olan kommersiya təşkilatının, ya başqa investisiya obyektinin alışına yönəldilən qoyuluşları makroiqtisadi səviyyədə qoyulan investisiyalara aid edilmir.

İnvestisiya növlərinin təsnifatlandırılması nəinki onun uğurlu araşdırılmasına, öyrənilməsinə səbəb olur, eyni zamanda professionallara vahid istiqamət verir. Vahid tipoloji meyar olmadığına görə investisiya təsnifatlaşdırılması müxtəlifdir. İnvestisiyanı təsnifatlaşdırmaq üçün daha çox meyar kimi qoyuluşların istiqamətləri, məqsədləri və maliyyə mənbələri götürülür.Müxtəlif ədəbiyyatlarda investisiyanı aşağıdakı növlərə ayırırlar:

-birbaşa investisiyalar-hər hansı bir məhsul istehsalına bilavasitə qoyulan, özündə müəssisə fondlarının alış, yaradılması və genişləndirilməsini, həmçinin müəssisə üzərində nəzarəti gücləndirən, müəssisənin fəaliyyətini genişləndirən bütün əməliyyatları cəmləşdirən qoyuluşlardır;

-maliyyə(portfel) investisiyaları- Vəsaitlərin dövlət və ya özəl şirkətlər tərəfindən buraxılmış səhm, istiqraz və digər qiymətli kagızlara uzunmüddətli qoyuluşları, həmçinin kapitalın banklara yerdəyişməsi (məqsədli pul qoyuluşları, bank depozitləri), müxtəlif növ maliyyə aktivlərinə qoyuluşlardır. Maliyyə investisiyalarını uydurma və məhsuldar növlərə ayırmaq olar. Uydurma maliyyə investisiyaları əvvəllər buraxılmış səhm və istiqrazların alışında istifadə olunur. Bu investisiya sahibkarın və gəlirin(dividend, faiz) əldə edilməsi hüququnun dəyişilməsi ilə xarakterizə olunur. Sözügedən investisiyalar istehsalın inkişafı üçün əlavə resurs vermir.

-maddi(real) investisiyalar-maddi istehsal, material-maddi fəaliyyət növlərinə qoyulan uzunmüddətli qoyuluşlardır;

-qeyri-maddi(intellektual) investisiyalar-müəssisədə kadrların hazırlıq kursları, təcrübə mübadiləsi, lisenziya və nou-hau, birgə elmi araşdırmalar və s.-ə qoyulmuş investisiyalardır;

-induksiya investisiyaları- cəmiyyətin müvafiq əmtəə və xidmətlərə olan tələbatının əldə edilməsinə, istehsalına qoyulmuş investisiyalardır;

-ehtiyatlara qoyulmuş investisiyalar-əsas və köməkçi materiallar, hazır və natamam məhsul və ya istehsal həcmi, faktiki satış həcmi üstələyən halda yığılmış ehtiyatlar da daxil olmaqla, müəssisənin anbar ehtiyatlarının həcmi artırılmasıdır.

-avtonom investisiyalar-gəlirin səviyyəsinin dəyişikliyinə asılı olmayan kapital qoyuluşlarıdır. Belə investisiyalara dövlət investisiyaları, birbaşa elmi ixtiralara qoyulmuş investisiyalar, uzunmüddətli investisiyaların əksəriyyəti daxildir;

-məcmu investisiyalar-müəyyən vaxt kəsiyində iqtisadiyyata qoyulmuş investisiyaların ümumi həcmidir. Bu investisiya sərəncamda olan əsas kapital və xalis investisiyaların dəyişilməsinə yönəldilən investisiyalardan ibarətdir.

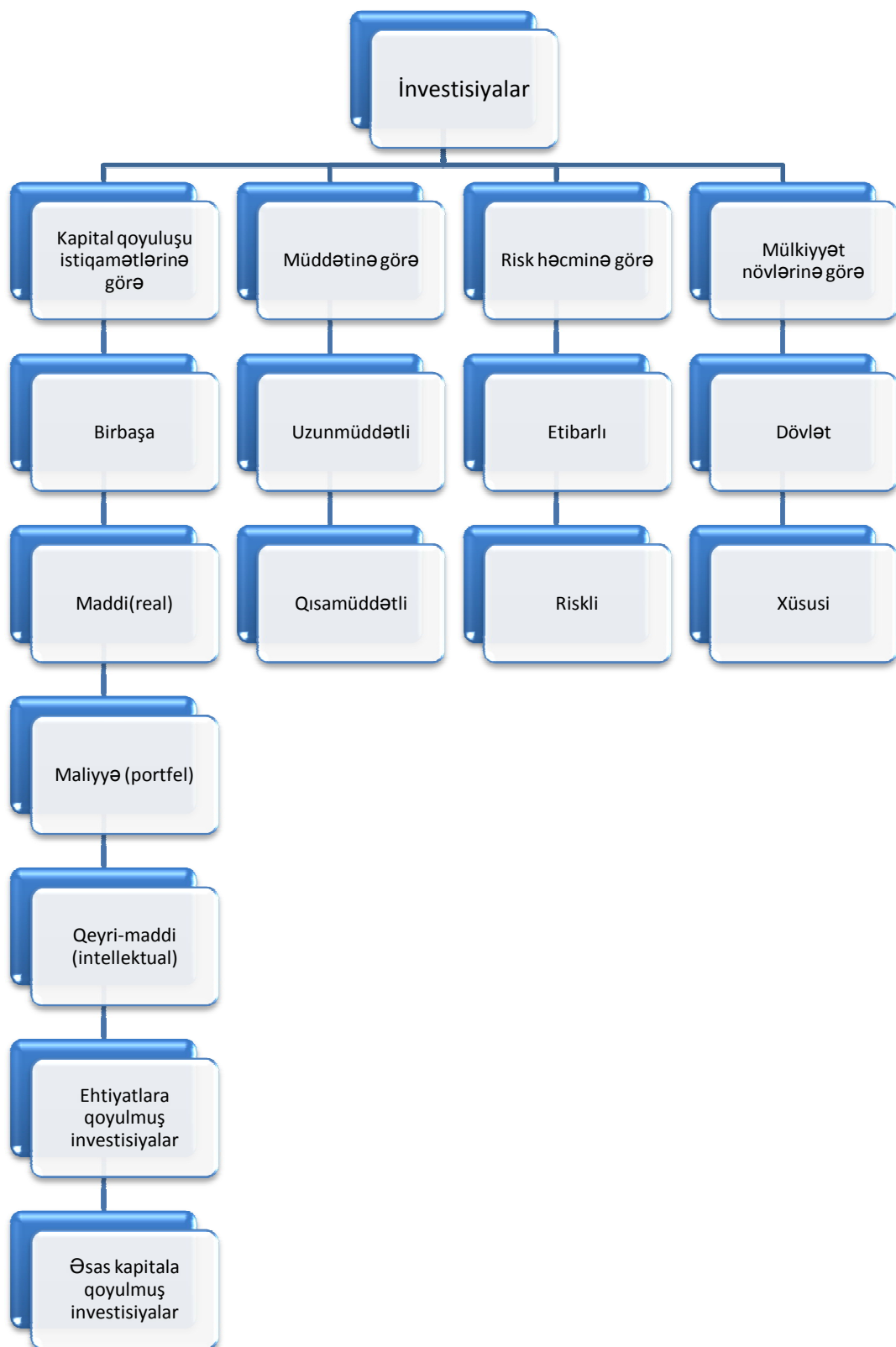
-ümumi investisiyalar-əsas kapitalla əlavə, daha doğrusu amortizasiyalar çıxıldıqdan sonra investisiyanın həcmidir.

-xarici investisiyalar-gəlir əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq obyektlərinə və başqa növ fəaliyyətlərə xarici investorlar tərəfindən qoyulan bütün növ maddi və intellektual investisiyalardır.

-sərəncamda olan əsas kapitalın əvəzlənməsinə yönəldilən investisiyalar-əsas vəsaitlərin(əsas fondlar) təkrar istehsalı üçün zəruri olan vəsaitlər;

-Əsas kapitalla qoyulmuş investisiyalar-subyektlər tərəfindən əldə edilmiş və təkrar satış üçün nəzərdə tutulmayan ehtiyatların artımından başqa bütün hazır məhsullardır. Belə investisiyalar əsas kapitalın artımını təcəssüm etdirir.

İnvestisiyaların bu cür təsnifləşdirilməsi tam deyil. Aşağıdakı şəkil I-də investisiyanın meyarlara görə növləri göstərilmişdir. Bu cür təsnifləşdirmə nəinki investisiya növləri arasındakı fərqi görməyə, eyni zamanda onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, investisiyaların texnoloji və sosial-iqtisadi strukturunu müəyyən etməyə imkan verir. İnvestisiyaları aşağıdakı sxemdəki kimi təsəvvür etmək olar:

Elmi ədəbiyyatlarda **investisiyaları obyektlərinə görə** də təsnifləşdirirlər:
 -real (kapitalformalaşdırıcı) investisiyalar-real aktivlərin əldə edilməsi ilə əlaqədar istehsal qoyulan uzunmüddətli qoyuluşlar;

-portfel (nominal) investisiyalar- öz vəsaitləri hesabına kredit verilməsi və qiymətli kağızlara, başqa müəssisənin pay səhmlərinə qoyulan qoyuluşlardır. Portfel investisiyaları zamanı, investorun əsas məqsədi bir qayda olaraq, qiymətli kağızların alış və satışı əməliyyatları vasitəsilə həyata keçirilən optimal investisiya portfelinin formalaşdırılması və idarə edilməsidir;

-intellektual investisiyalar-kadr ehtiyatlarının hazırlığına, yenidən hazırlığına, ixtisas səviyyələrinin yüksəldilməsinə, reklama, tədqiqat və layihələrə, sosial fəaliyyətlərə qoyulan investisiyalardır.

Maliyyə mənbələrinə görə investisiyalar bir neçə növə ayrılır:

-xüsusi investisiyalar, bura amortizasiya ayrılmaları, müəssisənin sərəncamında qalan gəlir, aktivlərin satışından əldə edilən vəsaitlər, səhmdarların vəsaitləri;

-kreditlər- istiqrazlar, bank və büdcə kreditləri;

-maliyyə,operativ və qaytarılan lizinq formasında olan lizinq investisiyaları;

-respublika və yerli büdcələrdən, büdcədən kənar fondlardan ayrılan investisiya vəsaitləri;

-beynəlxalq investisiyalar, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının ayırdığı kreditlər, beynəlxalq fondların vəsaitləri hesabına yaradılan investisiyalar;

Risk səviyyəsinə görə də investisiyaları təsnifləşdirirlər:

-risk səviyyəsi müəyyən olunmayan investisiyalar,

-orta səviyyədən aşağı riskli investisiyalar, məsələn istehsal xərclərinin azaldılmasına yönəldilən investisiyalar;

-orta səviyyəli riskli investisiyalar, misal üçün istehsalın genişləndirilməsinə yönəldilən investisiyalar;

-orta səviyyədən yuxarı riskli investisiyalar, yeni məhsul istehsalına yönəldilən investisiyalar;

-yüksək səviyyəli investisiyalar, elimi axtarırlara və tədqiqatlara qoyulan investisiyalar;

İnvestisiya proseslərinin təşkili və idarə olunması nöqtəyi nəzərdən investisiyalar lokal və global investisiya növlərinə ayrılır.

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektlərinə görə investisiyalar aşağıdakı növlərə ayrılır:

-fiziki şəxs və kommertiya təşkilatları tərəfindən qoyulan investisiyalar;

-dövlət investisiyaları;

-xarici investisiyalar;

-birgə investisiyalar.

İnvestisiya mahiyyətindən asılı olaraq investisiyalara aşağıdakılardan da formalaşa bilər:

-maddi investisiyalar (daşınan və daşınmaz əmlak, torpaq və təbii sərvətlərdən istifadə hüququ da daxil olmaqla mülkiyyət hüququ);

-maliyyə investisiyaları (pul vəsaitləri, digər müəssisələrin fəaliyyətində iştirak hüququ, borc öhdəliyi);

-qeyri-maddi investisiyalar (mütəxəssislərin təcrübə və bilikləri, patent, müəlliflik hüququ və s.)

İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiyaları passiv və aktiv növlərə, investisiya qoyuluşu obyektindən asılı olaraq real və maliyyə, investisiyalaşdırmada iştirak payına görə birbaşa və dolaylı investisiyalara da ayırırlar.

Sadalandıran təsnifat həm investisiyanın quruluşunu və onun əsasında uçuşun qurulmasını tam təmin etməyə geniş imkanlar yaradır.

1.2. İnvestisiya mühiti və investisiyaləşdirmə

Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat şəraitində vəsait qoyuluşları müstəqil iqtisadi sistemə keçiddə prinsipial keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır. Sərbəst pul resurslarının demək olar ki, vahid sərəncamçısı rolunda çıxış edən dövlət, əsas fondların artırılması və modernləşdirilməsinə vəsait qoyuluşlarını tam planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirir. Mahiyyət etibarilə vəsaitlərin səfərbər edilməsinin belə qaydası prioritet istiqamətlərin maliyyələşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmalıdır. Bununla belə, kapital qoyuluşu sahəsində dövlətin, belə demək mümkünsə, inhisarçılığı, proseslərin intensivliyinə mənfi təsir göstərir. Digər tərəfdən ictimai mülkiyyət formasında təqdim edilən dövlət mülkiyyəti kapital qoyuluşlarından istifadənin lazımi səmərəliliyini təmin edə bilmir.

Mərkəzləşdirilmiş iqtisadiyyat şəraitində kapital qoyuluşlarının mənbələri kimi ənənəvi olaraq aşağıdakılar çıxış edir :

- büdcə vəsaitləri ;
- müəssisə və təşkilatların öz vəsaitləri ;
- bank kreditləri.

Keçmiş sovet məkanından bazar iqtisadiyyatına keçid yeni investisiya mühitinin təşəkkülünün əsasını qoymuşdur. Təbii ki, təşəkkül prosesi uzunmüddətli olub, müəyyən geriləmələrlə müşayiət olunur. Bu əsasən iki səbəblə əlaqədardır. Onlardan birincisində sahibkarlığın maddi bazası olan özəlləşdirmədə ləngimələr, bir sıra hallarda systemsizliklə əlaqədardır. Müxtəlif özəlləşdirmə formalarından istifadə mexanizminin tam aydınlaşdırılıb əsaslandırıldığı bir şəraitdə metodoloji problemlər ön plana çıxır.

İnvestisiya mühitinin təşəkkülündə müvafiq qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi mühüm rol oynayır. Son illərdə bu sahədə görülmə işlər müəyyən müsbət nəticələr vermişdir. Hüquqi bazanın formalaşmasında 1995-ci ildə qəbul edilmiş və 2015-ci ilin dekabr ayında yenidən düzəldilmiş “Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyəti haqqında” qanunun rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

İnvestisiya mühiti, uzunmüddətli vəsait qoyuluşu, rəqabət mühitinin inkişafı, antiinhisar tədbirləri, istehsalə mənfəət gətirən qoyuluşların təmin edilməsi, onun regionlar və sahələr arasında sərbəst axınından və sair amillərdən asılıdır. Onu da qeyd etmək ki, bu mühit həmçinin məqsədyönlü investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi üzrə tədbirlər kompleksinin təsiri altında təşəkkül tapır. İnvestisiya mühiti sosial-iqtisadi, siyasi və ya investisiyanı qaytaran maliyyə amillərinin məcmusudur.

Milli iqtisadiyyat üçün önəmli olan cəhət istehsalın artımının təmin edilməsi baxımından investisiya mühitinin təşəkkülüdür. Bu proses kortəbii baş vermir. Bazar mexanizmi bu problemi həll etmək iqtidarında deyil və atılan müvafiq

addımlar investisiya proseslərinin məqsədyönlü intensivləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Digər mühüm amil maliyyə sabitliyidir. Bu sabitliyin əldə olunması xeyli dərəcədə investisiya ehtiyatlarının formalaşması və investisiya layihələrinin səmərəliliyinin təmin olunmasını və ümumən əlverişli investisiya mühitinin şərtləridir.

İnvestisiya mühitinin təşkili xeyli dərəcədə özəl sektorun fəallığından, xüsusi çəkisindən, əlaqələrin intensivliyindən, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Beynəlxalq təcrübəyə görə iqtisadi sabitliyi və əlverişli investisiya mühitini şərtləndirən əsas amillərdən biri cəmiyyətdə iqtisadi rifah baxımından müəyyən edilən “orta sinfin” xüsusi çəkisidir. Məhz bu sinif münasibətlərin dinamikliyini və ahəngdarlığını təmin edən əhəmiyyətli amil olmaqla keçid dövrü iqtisadiyyatı ilə əvəzlənməsini sürətləndirir.

Bir qayda olaraq Azərbaycanın investisiya mühitindən danışarkən onun əlverişli geosiyasi və coğrafi mövqeyi, yüksək ixtisaslı kadr potensialı, zəngin təbii sərvətləri önə çəkilir. Əslində əlverişli investisiya mühiti yaratmaq üçün bunlar yalnız ilkin şərtlərdir, səmərəli yanaşma olmadıqda bu zənginlik ölkə iqtisadiyyatı və hətta, ümumiyyətlə, ölkə üçün ciddi problemlər mənbəyi ola bilər. Bu problemlərə ilkin yanaşmada aşağıdakılar aid edilə bilər :

- regionda marağı olan dövlətlərin mənafeələrinin toqquşması ;
- milli iqtisadiyyatın birtərəfli genişlənməsi, ölkənin böyük dövlətlər üçün xammal əlavəsinə çevrilməsi təhlükəsi və s.

Azərbaycanda həyata keçirilən torpaq islahatı, keçmiş sovet respublikalarının bir çoxundan fərqli olaraq investisiya mühitinin əlverişli olması üçün obyektiv zəmin yaratmışdır. Belə ki, gələcəkdə təşəkkül tapacaq normal torpaq bazarı investisiya fəallığına təkan verən amilə çevrilir. Bununla belə həmin fəallığın təmin edilməsinin, ciddi hazırlıq və sistemli yanaşma tələb etdiyi şübhəsizdir.

İnvestisiya mühitinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn neqativ cəhətlər də yox deyildir. İlk növbədə qiymətli kağızlar bazarının hələ təşəkkül tapmadığı Azərbaycanda portfel investisiyalarının cəlb edilməsi ciddi çətinliklərlə üzləşir. Digər məsələlərdə də keçid dövrü problemləri, investisiya mühitində öz əksini tapır və az-çox ciddi ziddiyyətlər şəklində təzahür edir.

Uzunmüddətli xarici investisiyalardan istifadənin ən perspektivli istiqamətlərindən biri onun ixracıyönlü sahələrə, yeni texnologiyalara, informasiya iqtisadiyyatına yönəldilməsidir. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi istiqamətində görülən tədbirlər investisiya mühitinə təsir edir. Məsələ ondadır ki, xarici investorların hüquqlarının hər hansı bir şəkildə pozulması ölkənin imicinə zərbə vurmaqla yanaşı, hər hansı ciddi bir layihənin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin tapılmasını çətinləşdirir. Odur

ki, investorların mənafeyinə zərbə vuran hərəkət və ya hərəkətsizlik üçün nəzərdə tutulan məsuliyyət ciddiləşdirilməlidir. İnvestisiya mühiti, müstəqim mənada qanunvericilik bazasından asılıdır. Bütövlükdə istehsalçıların təşkilatlanmasından müxtəlif formaların inkişafını dəstəkləyən, həmçinin korporativ davranışın standart qaydalarını, normal və işgüzar investisiya iqlimini (məsələn, şirkətlərin, korporativ idarəedilməsi təcrübəsini nəzərə alan və hesablaşmalar əsasında müəyyənləşdirilən reytinglərin dərc edilməsi) formalaşdıran qanunvericiliyin işlənilib hazırlanması tələb olunur.

Vəsait qoyuluşunun səmərəli istiqamətinin müəyyənləşdirilməsinin mükəmməl metodoloji təminatı ehtiyacı var. İlk növbədə sahələrin investisiyalaşdırılması üçün cazibədarlığını müəyyən etmək lazım gəlir. Bunun üçün isə informasiya təminatının kafi səviyyəsi tələb olunur. Təəssüf ki ölkəmizdə müvafiq informasiya bazası hələ də tam formalaşmamışdır. Ümumiyyətlə, investisiyaların cəlb edilməsi, informasiya təminatı sahəsində ciddi problemlərin həllini nəzərdə tutur. O cümlədən, informasiya resurslarını idarə edən və onların kommersiyası əsasında istifadəsini həyata keçirən qurumların yenidən təşkilinə ehtiyac hiss olunur.

Müxtəlif səviyyələrdə (ölkə, rayon, müəssisə) bazar haqqında kommersiya, nəqliyyat və telekommunikasiya barədə informasiyanın çatışmaması, xüsusilə kiçik və orta xarici şirkətlər və firmaların investisiya qoyuluşları üçün maneyəyə çevrilir.

Sahənin investisiyalaşması üçün cazibədarlığının qiymətləndirilməsi, təbii ki, onun maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin hərtərəfli təhlili sayəsində mümkündür. Bu halda müxtəlif amillərin təsirinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi zəruri sayılır.

Beynəlxalq təcrübədə iqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsinə vəsait qoymaq nöqtəyi-nəzərindən onun əlverişli olub-olmamasını müəyyənləşdirmək üçün əmsallar qrupundan istifadə edirlər. Həmin əmsalların faktiki qiymətləri, normativ və ya böhran vəziyyətini əks etdirən səviyyələrlə tutuşdurulur və nəticə əldə edilir. Təbii ki, bu halda təhlil üçün, hansı əmsalların istifadə ediləcəyi və normativ (və ya böhran) kəmiyyət təyin edilməlidir.

Adətən əsas amilləri beş qrupa: maliyyə dayanıqlığına, işgüzar fəallığa, səmərəliliyə, inkişaf dinamikasına və ödəniş qabiliyyətinə bölmək olar. Qruplara bir və ya bir neçə əmsal daxildir.

I. Maliyyə dayanıqlığı göstəriciləri investor və kreditorların mənafeələrinin müdafiəsi dərəcəsini səciyyələndirir. Burada ilk növbədə maliyyə vəsaitlərinə (leveraj) – Ə1 əmsalı aiddir. Ümumi kreditor borclarının xüsusi vəsaitlərə nisbəti kimi hesablanan əmsal, cəlb edilən vəsaitlərdən asılılıq və öz kapitalı hesabına təmin olunma dərəcələrini göstərir. Ə1 əmsalı böhran qiyməti kimi vahid qəbul edilir və onun kəmiyyəti nə qədər böyük olursa, səhmdarların risk dərəcəsi və iflas ehtimalı bir o qədər yüksək olur.

Bu qrupa aid edilən ikinci əmsal - Θ_2 reallaşmadan daxilolmaların vaxtı ötmüş debitor borcları və avanslara nisbəti kimi hesablanır. Təbii ki, göstərici nə qədər kiçikdirsə, sahənin və ya müəssisənin maliyyə vəziyyəti bir o qədər pisdır. Göndərilmiş mal üzrə debitor borcu o qədər çox ola bilər ki, mənfəət, zərərə çevrilər.

Maliyyə dayanıqlığı göstəricilərinə aid edilən üçüncü əmsal – Θ_3 reallaşmadan daxilolmaların vaxtı ötmüş kreditor borclarına nisbəti kimi hesablanır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə Θ_2 və Θ_3 əmsallarının hesablanması zamanı məxrəclərdə debitor və kreditor borclarının (böhran səviyyələri nəzərə alınmaqla) səviyyələri istifadə olunur.

II. İşgüzar fəallıq (dövriyyə) göstəriciləri müəssisənin öz vəsaitlərindən istifadə səmərəliliyini səciyyələndirir. Bura ehtiyatların dövriyyə əmsalı (Θ_4) və kapital dövriyyəsinin ümumi əmsalı (Θ_5) aid edilir.

Ehtiyatların dövriyyə (Θ_4) əmsalı reallaşmadan daxilolmaların ehtiyatlara nisbəti kimi hesablanır. Ehtiyatların dövriyyəsi nə qədər yüksəkdirsə onları səmərəli idarəetmək də bir o qədər asan olur. Dövriyyə sürəti artdıqca material dəyərlilərinin reallaşdırılması bir o qədər böyük olur.

Kapital dövriyyəsinin ümumi əmsalı (Θ_5) vergilər çıxılmaqla reallaşmadan daxilolmaların balans mənfəətinə nisbəti kimi hesablanır. Bu əmsal mənbəyindən asılı olmayaraq bütün resusrlardan istifadə səmərəliliyini əks etdirir. Müəyyən dövr ərzində istehsal və tədavülün mənfəət gətirən tam tsiklinin neçə dəfə baş verdiyini və tsiklin texnoloji prosesin xüsusiyyətlərindən nə dərəcədə asılı olduğunu göstərir.

III. Səmərəlilik göstəriciləri sahə və ya şirkətin fəaliyyətinin rentabelliğini səciyyələndirir. Bura a) bütün kapitalın, b) satışın və c) xüsusi kapitalın rentabelliği əmsalları aid edilir. Bütün kapitalın rentabelliği əmsalları (Θ_6) balans mənfəətinin nisbəti kimi hesablanmaqla əmlakın dəyərinin bir manatından nə qədər balans mənfəətinin alındığını əks etdirir.

Satışın rentabelliği əmsalı (Θ_7) balans mənfəətinin vergilər çıxılmaqla reallaşmadan daxilolmalara nisbəti kimi hesablanmaqla, reallaşdırılmış məhsul vahidinə nə qədər mənfəət düşdüyünü göstərir. Bu göstəricinin artması reallaşdırılan məhsulun (işin, xidmətin) istehsalına xərclər sabit qaldıqda qiymətlərin yüksəlməsindən və ya qiymətlər dəyişməz qaldıqda istehsalat xərclərinin azalmasından baş verə bilər. Göstəricinin azalması isə istehsalat xərclərinin dəyişməz qaldığı halda aşağı düşməsindən və ya qiymətlər dəyişmədikdə istehsalat xərclərinin artmasından, başqa sözlə, məhsula tələbin azalmasından xəbər verir.

Xüsusi kapitalın rentabelliği əmsalı (Θ_8) şirkət sahibinin qoyduğu hər bir manatdan nə qədər mənfəət əldə etdiyini göstərir. Göstərici balans mənfəətinin xüsusi vəsaitlərə nisbəti kimi hesablanır. İnvestisiya kapitalının istifadə

səmərəliliyi fond birjasında səhmlərin kotirovkası səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün mühüm meyar rolunu oynayır.

IV. Sahənin inkişaf dinamikası göstəricilərinin artım tempi əmsalı (Θ9) cari qiymətlərdə sahənin məhsulunun həcmnin artımını (azalmasını) səciyyələndirir.

V. Ödəniş qabiliyyəti (likvidlik) göstəriciləri müəssisənin qısamüddətli borclarını öz vəsaitləri hesabına ödəməyə hazırlığını əks etdirir. Göstəricilər hesablanarkən hesablama bazası kimi qısamüddətli öhdəliklər nəzərə alınır. Ümumi ödəmə əmsalı (Θ10) pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, debitor borcları, ehtiyat və məsrəflərin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricinin qiyməti vahiddən aşağı düşməməlidir, yəni likvid vəsaitlər qısamüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün kifayət etməlidir.

Artıq qeyd edildi ki, sahə və ya müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətini qiymətləndirmək üçün hesablanmış əmsallar normativ və ya böhran səviyyələri ilə tutuşdurulmalıdır. Normal bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə firmaların fəaliyyətinin maliyyə təhlilinə daha çox diqqət yetirilir. Bu zaman konkret firmanın hesabat məlumatları əsasında hesablanan əmsalları, həmin firmanın əvvəlki göstəriciləri və firmanın aid olduğu sahənin orta göstəriciləri ilə tutuşdurulur.

İnvestisiya mühitinin qiymətləndirilməsində siyasi və iqtisadi sabitlik, qanunvericiliyin mükəmməllik dərəcəsi, vergi sisteminin səmərəliliyi infrastrukturun inkişaf səviyyəsi və s. göstəricilər istifadə edilir. Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə torpaq üzərində mülkiyyət, girov mexanizminin reallaşması kimi prinsipial məsələlərdə investorlar birmənalı cavab almadıqda investisiya cəlb edilməsində ciddi problemlər meydana çıxır.

İnvestisiya mühitinin formalaşmasında sığorta sistemi də böyük rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrin sığorta təşkilatlarında külli miqdarda maliyyə ehtiyatlarının toplanması sığortanı fəal investisiya yolu ilə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin mühüm amilinə çevirir.

İnvestisiyaların cəlb edilməsinin başlıca şərti investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasıdır, bu prosesin təmin olunmasının əsas amili hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsidir. Bu zaman – hüquqi normalarda nəzərdə tutulan dəyişikliklər haqqında sahibkarların qabaqcadan məlumatlandırılması və investorların fəaliyyətinə ekoloji reqlament qoyuluşlu məsələləri diqqət mərkəzində olmalıdır. Artıq sirr deyildir ki, investorların ekoloji reqlamentlərdəki boşluqlardan sui-istifadə etməsi nadir hal deyildir.

Əlbəttə nəzərə almaq lazımdır ki, investisiyalaşdırma münasibətlərinin özünəməxsusluğu bu münasibətlərə hüquqi vasitələrin böyük qismini, yəni həm milli hüquq, həm də beynəlxalq hüquq tənzimlənməsini, başqa sözlə, hüququn iki sisteminin – milli və beynəlxalq hüququn tətbiqini zəruri edir.

İnvestisiya monitorinqinin milli sisteminin yaradılması əlverişli investisiya mühitinin təminatında az rol oynamır.

İnvestisiya mühitinin qiymətləndirilməsində daxili qurumların daha fəal iştirakı yalnız işin xeyrinədir. Belə ki, bu halda xarici investorlar əcnəbi ekspertlərin və konsaltinq firmaların qiymətləri ilə kifayətlənməli olurlar.

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə investisiya mühitinə həlledici dərəcədə təsir edən amillərdən biri özəlləşmədir. Bu, ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarının real sektorla əlaqəsini təmin edən səmərəli kapital bazarının təşkili xüsusi aktualıq kəsb edir. Belə ki, özəlləşdirmənin sistemli, kompleks, düşünülmüş gəlirlərin kapitalaşdırılması prinsipləri gözlənilməlidir.

İnvestisiya mühitinə təsir edən amillər çoxsaylı və müxtəlif miqyaslıdır. Bu ölkənin liderlərinin investorlar üçün əlverişli şərait yaratmaq sahəsində görülməli işlər barədə bəyanatlardan tutmuş, müəyyən regionlarda iqtisadi cəhətdən geridə qalmış rayonlarda tikintiyə, yenidənqurmaya və istehsalın modernləşməsinə kapital qoyuluşlarının stimullaşdırılmasına qədər geniş aspektləri əhatə edir.

Nəhayət, ölkəmizdə investisiyaların əlverişli şərtlərlə cəlb edilməsinin aşağıdakı perspektivləri aşağıdakılardır:

- infrastrukturun inkişafına yanaşmaların optimallaşdırılması;
- idxalı əvəz edən məhsulların istehsalı üçün iqtisadi və institusional mühitin dəstəklənməsi;
- investisiyaların ölkənin əmək resurslarının bol olduğu rayonlara yönəldilməsi;
- ixrac potensialının genişləndirilməsi üçün tədbirlər kompleksinin hazırlanması və həyata keçirilməsi.

Investorlar öz investisiyalarının qabaqcadan görülməli bilən və məqsədəuyğun gəlir gətirməsinə çalışırlar. Rəqabətə davamlı gəlir əldə etmək üçün hər bir investor üç əsas maneə: xərclər, ləngitmələr və risk ilə üz-üzə gəlməməyə çalışır. Əgər vergilər, ödənişlər, cərimələr, korrupsiya və xidmətlərə (hüquqşünaslar, mühasiblər, məsləhətçilər və s.) tələbatın artması kimi səbəblərdən yaranan qeyri-qənaətbəxş investisiya mühiti nəticəsində investisiya əməliyyatının dəyəri artırsa, əmək, nəqliyyat və enerji xərcləri rəqabətə davamlı olsa belə, investor digər variantları nəzərdən keçirməyə başlayır. Eyni zamanda, əgər sistemin doğurduğu əngəllər, mənfəət əldə edilməsinə başlanılması prosesini əhəmiyyətli dərəcədə ləngidirsə, investorlar rəqabətə davamlı xərclərə baxmayaraq investisiyalarını başqa yerlərə yatırmaq üçün yollar axtara bilərlər. Nəhayət, hətta ilkin xərclərin və ləngitmələrin olmadığı hallarda, investor gəlir əldə edilməsinə mənfi təsir göstərə bilən siyasi iğtişaşların baş verməsi, mülkiyyətin müsadirəsi və ya qanunvericilikdə dəyişiklik edilməsi ilə əlaqədar narahatlıq keçirirsə, risk ehtimalını minimuma endirmək üçün hər hansı digər bir yerdə nisbətən az

cəlbedici gəlir variantını qəbul edə bilər. Ona görə hər ölkə investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq üçün siyasi stabiliyyə təmin etməli, vergi və gömrük qanunveriliyini təkmilləşdirməli, korrupsiya və inhisarçılığa qarşı mübarizə aparmalıdır.

1.3. İnvestisiya siyasəti və onun elementləri

Qloballaşma və onun ilkin nəticələri göstərir ki, XXI əsrdə dünya təsərrüfat sisteminin dinamik inkişafında mühüm rol oynayacaq investisiya axınlarının dövlət və regionlararası idarəedilməsi mühüm rol oynayacaqdır.

İnvestisiyalar mühüm struktur əmələgətirmə vəzifəsini yerinə yetirir və görmək çətin deyildir ki, investisiya siyasəti iqtisadiyyatın perspektiv strukturunun formalaşmasında aparıcı rola malikdir.

Kapital qoyuluşlarının təmərküzləşməsi, müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin səfərbər edilərək daha əhəmiyyətli və təxirəsalınmaz regional problemlərin həllinə yönəldilməsi struktur – investisiya siyasətinin əsas elementlərindəndir.

Xarici investorlara münasibət çoxsaylı və müxtəlif səviyyəli amillərin təsiri altında formalaşır. Lakin dünyada hazırki iqtisadi realıq integrativ əlaqələrin xüsusilə kapital axını baxımından əlaqələrin intensivləşdirilməsinin əlverişliliyi haqqında arqumentlərə malikdir. Belə ki, xarici şirkətlərin iştirakı ölkəyə ən müasir texnologiyaları və müvafiq idarəetmə vərdişlərini gətirir. Bu, xarici bazara çıxmağı da asanlaşdırır, məşğulluğu artırır və yerli istehsalın inkişafına səbəb olur.

Müasir dünyada investisiya prosesi transmilli korporasiyaların iştirakı olmadan demək olar ki, baş vermir. Hazırda investisiya proseslərinin xüsusiyyətlərindən biri odur ki, istehsalat və kommersiya fəaliyyəti üçün sadəcə investisiyalar deyil, elmi-texniki innovasiya nailiyyətləri, ətraf-mühitə zərər verməyən tullantıların texnologiyaları reallaşdıran investisiyalar tələb olunur. Təsədüfi deyildir ki, investisiya siyasəti elm və texnikanın ən mühüm nailiyyətlərinə əsaslanır. Məhz buna görə də investisiyaların cəlb edilməsi ümumi dövlət siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri sayılır.

Ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyi və tərəqqisi xeyli dərəcədə neft sektoru ilə əlaqədardır və bu sahənin inkişafı böyük xarici investisiya qoyuluşları təmin edir. Neft bölməsində layihələrin reallaşdırılması üçün ayrılan böyük maliyyə qoyuluşları zəngin karbohidrogen resurslarının hasilatı hesabına ödənilir. Lakin təbii sərvətlərin hesabına əlverişli investisiya siyasəti yeritmək iddiası həmişə özünü doğrultmur. Buna mane olan əhəmiyyətli amillərə : investisiya bazarında kredit riskini aşağı salan qanunvericilik sistemində boşluqları, maliyyə vəsaiti kasadlığını və s. aid etmək olar.

İnvestisiya siyasəti investisiyaların təhlükəsizliyinə yönəldilir ki, bu təhlükəsizlik, investisiyaların investisiya bazarında baş verən proseslərdən asılı olmamasını və gəlirin sabitliyini nəzərdə tutur.

İnvestisiya risklərin idarə olunması, daha doğrusu, onların aşağı salınması tədbirləri kompleksinin həyata keçirilməsi investisiya siyasətinin mühüm elementidir. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində investisiya mühiti daha riskli olması ilə

səciyyəvidir. Bununla belə, həmin ölkələrdə təbii sərvətlərin, iş qüvvəsinin ucuzluğu kimi amillər investorları cəlb edir. Sırr deyildir ki, yerli qanunvericilikdəki boşluqlar hesabına manevrlərdən qazanmaq amili də bu qəbildəndir.

Neft sahəsində maliyyə qoyuluşu və layihələrin gerçəkləşdirilməsində risk ehtimalı çoxdur. İnkişaf etmiş ölkələrin investorları hər bir layihəni “risk – gəlir” nisbəti baxımından qiymətləndirilir və nisbət yalnız sonuncunun xeyrinə olduğu halda onu reallaşdırırlar.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi meyarları nəzərdən keçirilərkən, təbii ki, riskin mahiyyətinə və təsnifatına xüsusi diqqət yetirilir. İnvestisiya prosesində problemin aktuallığını və miqyasını, riskin strukturu və mahiyyətini araşdırmaq zərurəti yaranır. Müxtəlif ölkələrdə risk indikatoru və şərtləri müxtəlifdir. Bu problemə differensial yanaşma zəruriliyindən xəbər verir. Nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar riskin monitorinqi zamanı aşağıdakı təsnifata, texniki, siyasi, iqtisadi və maliyyə risklərinə üstünlük verirlər. Bəzi mənbələrdə kommersiya riskləri də ayrıca qruplaşdırılır.

Texniki risk – mineral xammal bazası mövcudluğu halında konkret obyektə qoyuluşlar üçün səciyyəvi qəbul olunur. Ölkənin biznes mühitinin qiymətləndirilməsində siyasi sabitliyi səciyyələndirən siyasi risk anlayışı tətbiq edilir.

İnvestisiya proseslərində qarşıya çıxan maliyyə risklərinin minimumlaşdırılması, investisiya siyasətində elmi əsaslandırılmış və reallığa adekvat müddələrin olmasını tələb edir.

Keçid dövrü elementləri kimi bu halda maliyyə intizamının bütün maddələrinə ciddi riayət edilməsi, “centlmen sazişləri”nin istisna olunması və s. aid edilə bilər.

İqtisadi risk, məlum olduğu kimi qiymətlərin, inflyasiyanın, tələb və təklif nisbətinin və s. proqnozların əsasında hesablanır. İnvestisiya siyasətində həmin proqnozların metodikası və nəticələrində tənqidi yanaşma təmin edilməlidir.

Siyasi, iqtisadi və maliyyə risk göstəriciləri sosial-iqtisadi risk adını almışdır. Sosial – iqtisadi risk aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Çox yüksək risk	0-dan 49,5 bala qədər
2. Orta yüksək risk	50 – 59,5 bal
3. Mötədil risk	60 – 60,9 bal
4. Aşağı risk	70 – 84,5 bal
5. Çox aşağı risk	85 – 100 bal

Qeyri – neft sektoruna diqqəti artırmaq istiqamətində görülən tədbirlərə baxmayaraq Azərbaycanın investisiya siyasətində energetika kompleksinin (xüsusilə neft – qaz bölməsinin) aparıcı mövqeyi qalmaqdadır. Yanacaq – energetika kompleksi siyasi təsirlərə daha çox məruz qalır. Odur ki, bu kompleksin

inkişafı nəinki iqtisadi, həmçinin siyasi konsepsiyanın önəmli müddəalarından biri sayılır.

İnteqrasiya proseslərinin səmərəliliyi və intensivliyi tərəfdaşlara münasibətdə xoş məram və qarşılıqlı fayda güdməklə yanaşı, həmçinin əsaslandırılmış siyasət, o cümlədən investisiya siyasəti, mükəmməl hüquqi baza, əlverişli mühitin təşəkkülü üçün digər hazırlıq tədbirləri tələb edir. Məhz bu halda investisiya siyasətinin reallaşdırılacağını, investisiyaların daha əlverişli şərtlərlə cəlb ediləcəyini gözləmək olar.

Təsadüfi deyildir ki, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığa əsaslanan “açıq qapı” siyasətinin həyata keçirilməsi və xarici investorların hüquqlarının qorunması ilə bağlı qanunların və normativ aktların qəbul edilməsi iqtisadiyyata qoyulan xarici investisiyaların həcmi artırılmışdır. Lakin bu prosesdə görülmə işlər kifayət səviyyədə deyildir. Vəsait qoyuluşunun çatışmaması üzündən köhnə yataqlarda hasilatın sabitləşməsi ilə bağlı iqtisadi məsələlərin həll edilməsində bir sıra çətinliklər mövcuddur.

Keçid dövründə investisiya siyasəti məşğulluq mexanizmi ilə bilavasitə əlaqədar olmalıdır. İşsizliyin, xüsusilə gizli işsizliyin yüksək ixtisaslı neftçi fəhlə və mütəxəssislər arasında arzuolunmaz səviyyəsi şəraitində investisiyaların müvafiq imkanları tam gerçəkləşdirilmir.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasəti daxili potensialı fəallaşdırmalıdır. Bazar münasibətlərinin təşəkkülünün müxtəlif mərhələlərində bu potensialın gerçəkləşməsinə yanaşma müxtəlif olsa da, ümumi metodoloji yanaşma elementləri də yox deyildir. Xarici investisiyaların cəlb olunması sahəsində iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakı təxirəsalınmaz vəzifələrin həll edilməsinin zəruriliyindən asılı olmalıdır :

- xarici investorlar üçün əsas hissəsi vergi rejiminin sabitliyi olan hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılması;
- kommersiya risklərinin azaldılması hesabına ölkənin nüfuzunun yüksəldilməsi;
- potensial xarici investorların axtarılması və cəlb olunması üzrə təşkilatların funksiyalarının vahid dövlət orqanında toplanması və s.

Vergi rejiminin sabitliyini hüquqi və təşkilati şəraitin əsas tərkib hissəsi kimi, yalnız normal bazar mühitində, özü də ciddi qeyd şərtlərlə qəbul etmək olar. Ölkənin nüfuzlu kommersiya risklərinin səviyyəsindən daha çox, siyasi risklərin səviyyəsindən və səciyyəsiindən asılıdır. Bütün kommersiya əməliyyatları üçün dövlət zəmanəti və ona yaxın təminatı nəzərdə tutmaq isə keçid dövründə qeyri – real və azad iqtisadiyyat prinsiplərinə ziddir.

İnvestisiya siyasətində dövlətin üstünlük verəcəyi istiqamətlər aşağıdakılardır :

- xammalın daha dərindən emalı, aztullantılı və tullantısız texnologiyaların geniş tətbiqinə vəsait qoyuluşu;
- yüksək texnoloji məhsul istehsalında və müasir infrastrukturun inkişafında ölkənin rolunun artırılmasına investisiyaların cəlb edilməsi;
- xidmət sahələrinin kompleks inkişafının investisiyalaşdırılması və s.

Sözü gedən istiqamətlər milli iqtisadiyyatda həyata keçirilən islahatların səmərəliliyindən, o cümlədən dövlətin investisiya siyasətinin əsaslandırma səviyyəsindən və təminatından asılı olaraq reallaşdırılır.

Milli iqtisadiyyatda xarici kapitalın cəlb olunması sahəsində dövlətin investisiya siyasətində rolu aşağıdakı əsas prinsip və istiqamətlər üzrə reallaşdırılmalıdır :

- konkret layihə üçün xarici investisiyaların cəlb olunmasının daha səmərəli formalarının istifadə edilməsi ;
- ölkədə xarici investisiyanın sığortalanması və müdafiə edilməsi ;
- xarici investisiyalar üzrə girov əməliyyatının təşkili ;
- xarici investorlara investisiyalaşma şəraiti haqqında sorğu materiallarının çatdırılması, mövcud investisiya layihələri üzrə məlumat bankının formalaşması ;
- xarici investisiyaların cəlb olunması üçün beynəlxalq konsorsiumlar, vauçer fondları və lizinq şirkətlərinin yaradılması ;
- beynəlxalq maliyyə institutları və təşkilatları ilə investisiya əməkdaşlığının inkişafı ;
- ölkədən daşınan kapitalın təhlükəsizlik və maneəsiz qaytarılmasını təmin edən əlverişli şəraitin yaradılması ;
- ixracı artırmaq məqsədi ilə ölkədə azad iqtisadi zonaların yaradılması üzrə dövlət proqramının işlənməsi ;
- gələcəkdə xarici investorların valyuta əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinin norma və qaydalarının liberallaşdırılması ;
- regionlara xarici investisiyaların axınını gücləndirmək məqsədilə regional investisiya proqramlarının, investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanması ;
- xarici banklarla əməkdaşlığı genişləndirmək, respublikanın bank sistemi, investisiya layihələri haqqında məlumatı beynəlxalq bank ictimaiyyətinə çatdırmaq, kredit xətlərinin açılmasına çalışmaq.

İnvestisiya portfelinin idarə edilməsi, bankların investisiya siyasətinin mühüm tərkib elementidir. Bunula yanaşı həmin siyasət adı altında, birbaşa və portfel investisiyalarının optimal nisbətinin təmin edilməsi, mənfəətliliyin artırılması, risk və likvidlik səviyyələrinin saxlanılması ilə bağlı əməliyyatların reallaşdırılması istiqamətləri əhatə olunur.

Bankların investisiya siyasəti, iqtisadiyyatın idarə edilməsində onların rolunun artmasının müşahidə olunduğu indiki dövrdə həm makro, həm də mikro iqtisadi baxımdan əhəmiyyətlidir.

Milli iqtisadiyyatda xarici investisiyaların axınının gücləndirilməsi və onların beynəlxalq standartlara müvafiq şəkildə qorunması üçün əlverişli şəraitin yaradılması ölkənin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir və strateji əhəmiyyətli bir istiqamət kimi diqqət mərkəzində olmalıdır.

İnvestisiya siyasətinin əsas elementlərindən biri elm tutumlu sahələrin inkişafının intensivləşdirilməsi, başqa sözlə, innovasiyaların dəstəklənməsidir.

İnvestisiya siyasətinin səmərəliliyi qarşı tərəfin, yəni investisiya yönəldən dövlət xarici maliyyə institutlarının məqsədlərindən bilavasitə asılıdır. İnvestisiya siyasəti təbii ki, yığım normasına etnasız qala bilməz.

Azərbaycan sənayesinin çoxsahəli olmasını nəzərə alaraq, burada struktur – investisiya siyasətinin aparıcı meyli, xammal – material resurslarının ən yeni texnika və texnologiya əsasında emal olunaraq, dünya standartlarına cavab verən yüksək keyfiyyətli, dünya bazarında rəqabətə tab gətirə bilən son hazır məhsul şəkilində ixrac potensialını artırmağa istiqamətləndirilməlidir.

Əlbəttə, belə yanaşma təbii ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyi problemini xüsusilə aktuallaşdırır. İnvestisiya siyasəti həmin problemi həll etmək üçün ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə təkan verir.

İnvestisiyaların milli iqtisadiyyatın inkişafında müsbət rolu xeyli dərəcədə investisiya siyasətinin sosial yönümündə təzahür edir. İnvestisiyaların ölkəmizin təbii ehtiyatlarının istifadəsində iştirakının əsas istiqamətlərindən biri kimi əldə edilən mənfəətin əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, xalqın ümumi sərvətlərinin ədalətli bölgüsünə yönəldilməsinin təmin edilməsi olduğu fikri ilə razılaşmamaq mümkün deyildir.

II FƏSİL. Uzunmüddətli investisiyaların uçotunun təşkili və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

2.1. Uzunmüddətli investisiyaların beynəlxalq və milli uçot standartlarına uyğun uçotunun təşkili.

Uzunmüddətli investisiya dedikdə satış üçün nəzərdə tutulmayan, dövrüyyədən kənar aktivlərin əldə edilməsinin, yaradılmasının, genişləndirilməsinin təşkilinə, yəni uzunmüddətli aktivlər başa düşülür. Onlara balansın aktivinin birinci bölməsində əks etdirilən vəsaitlər daxildir. Qeyd edilən əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları aid edilir. Uzunmüddətli investisiyalar bir ildən artıq müddətə qoyulan investisiyalardır.

Uzunmüddətli investisiyalar təsərrüfatın fəaliyyətində mühüm rol oynadığından onun uçotunun aparılması əsas problemlərdən biri sayılır. Buna görə də uçotun qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- xərc növləri və obyektlərin kontekstində tikinti üçün çəkilən bütün xərclərin tam, vaxtında və dəqiq əks etdirilməsi;

- əsas vəsaitlərin istismarına və tikinti işlərinin gedişinə nəzarətin təmin edilməsi;

- əsas vəsaitlərin, torpaq, təbiət obyektləri, qeyri –maddi aktivlər və qiymətli kağızların investisiya dəyərinin düzgün müəyyən edilməsi və əks olunması;

- uzunmüddətli investisiyaların maliyyə mənbələrinin mövcudluğuna və istifadəsinə nəzarət.

Müəssisənin istehsal(xidmət) sferasında bir ildən çox iştirak edən, dəyəri normativ sənədlərlə tənzimlənən, köhnəldikcə öz dəyərini qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarla hissə-hissə məhsulun(xidmətin) dəyərinə keçirən, istehsal(xidmət) prosesində öz natural formasını saxlayan əmək vasitələri əsas vəsaitlər adlanır. Azərbaycan Respublikası Vergilər Məcəlləsinə əsasən əsas vəsaitlərin istifadə müddəti bir ildən çox, vahidinin və ya dəstinin dəyərinin minimum həddi 500 manatdan çox olan əmək vasitələridir.

Əsas vəsaitlər mühasibat balansının 11-ci maddəsində “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” adlanır. “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” 7 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartında açıqlanıb. Mühasibat balansının bu maddəsinə təşkilatın mülkiyyətində olan və ya maliyyə icarəsi üzrə istifadə edilən, amortizasiya xərcləri çıxıldıqdan sonra torpağın, tikililərin, avadanlıqların, maşınların, cihazların, nəqliyyat vasitələrinin və digər torpaq, tikili və avadanlıqların xalis balans dəyəri aiddir. Bu maddəyə həmçinin 13 sayılı Milli Mühasibat Uçotu Standartına əsasən torpaq, tikili və avadanlıqların təkrar istehsalı ilə əlaqəli yaranmış hər hansı məsrəflərin kapitallaşdırılması daxildir. Torpaq, tikili və avadanlıqlar müvafiq olaraq hesablar planının 111 və 113-cü hesablarında uçota alınır.

Torpaq,tikili və avadanlıqların uçotu onların nümunəvi təsnifatına müvafiq olaraq, mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil edilir. Uçot hər bir təsnifat qrupu daxilində ayrı-ayrı inventar obyektləri çərçivəsində aparılır. Inventar obyekti dedikdə, vahid bütövlükdə birləşdirilmiş və konkret istehsal funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün ayrılmış torpaq, tikili və avadanlıqların, bioloji aktivlərin hər bir ayrıca əşyası və ya kompleks əşyası başa düşülür.

Uçotun düzgün təşkil edilməsi və torpaq,tikili və avadanlıqların mühafizəsinə nəzarətin təmin edilməsi üçün, hər bir inventar obyektinə müəyyən nömrə verilir. Inventar nömrəsi obyektin təşkilatda bütün istismar dövrü ərzində saxlanılır. O, obyektin mövcud olması və hərəkətini rəsmiləşdirən bütün ilkin sənədlərdə əks olunur.

Torpaq,tikili və avadanlıqların düzgün istifadə edilməsi ölkənin iqtisadiyyatının gələcəkdə yüksəldilməsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə həmin vəsaitlərin yaxşı təşkil edilmiş mühasibat uçotunun təşkili ilə təmin etməlidir.

Kommersiya təşkilatlarında torpaq,tikili və avadanlıqlar, binalar,qurğular, ötürücü qurğular, maşın və avadanlıqlar, nəqliyyat vasitələri, alətlər, istehsalat inventarları və ləvazimatları, təsərrüfat inventarları və sair vəsaitlər əsas vəsaitlərin tərkibinə daxil edilir.

Təşkilat ödəmə hesabına, yeni obyektlərin tikilməsi və ya uzunmüddətli investisiyalar qaydasında, fəaliyyətdə olan istehsal güclərinin yenidən qurulması, genişləndirilməsi və texniki cəhətdən yenidən silahlanması nəticəsində cari və uzunmüddətli icarə şərtləri ilə torpaq, tikili və avadanlıq əldə edə bilər. Kommersiya təşkilatı nizamnamə kapitalına qoyuluş kimi iştirakçıdan (təsisçidən) torpaq, tikili və avadanlıqda ala bilər. Təşkilatın balansına qəbul edilmiş torpaq,tikili və avadanlıqların mövcudluğu və hərəkətinin uçotu 111 sayılı “Torpaq,tikili və avadanlıqlar-Dəyər” adlı aktiv inventar hesabında aparılır.

İşlərin təşkilinin xarakterinə kapital qoyuluşları ya podrat üsulu ilə, yəni müqavilə əsasında xüsusi tikinti təşkilatı vasitəsi ilə və yaxud da təşkilatların özləri tərəfindən, yəni təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilir.

Kapital qoyuluşlarının uçotu həm tikinti üzrə bütövlükdə və həm də ayrı-ayrı obyektlər üzrə (binalar, qurğular, ötürücü qurğular və i.a.) obyektləri işə salana qədər və ya müvafiq işlərin və məsrəflərin silinməsinə tamamilə yerinə yetirənə qədər ilin və tikintinin əvvəlindən artan yekunla faktiki məsrəflər üzrə aparılır.Bununla yanaşı, sifarişçi tikintinin həyata keçirilməsi üsulundan asılı olmayaraq həyata keçirilən kapital qoyuluşlarının uçotu smeta dəyəri ilə də aparılır. Sifarişçinin mühasibatında bütün maliyyələşmə mənbələrində həyata keçirilən kapital qoyuluşlarının uçotu 113 sayılı “Torpaq, tikinti və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabında aparılır.Bu hesabın debetində

müəyyən edilmiş qaydada torpaq, tikinti və avadanlıqların obyektlərinin ilkin dəyərinə daxil edilən sifarişçinin faktiki məsrəfləri, həmçinin tikili və avadanlıqların obyektlərinin ilkin dəyərinə daxil edilməyən, tikili və avadanlıqların tikintisi və əldə edilməsi ilə əlaqədar olan məsrəflər də əks olunur.

Uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarının uçotunun mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, onların analitik uçotunu düzgün təşkil etmək çox vacibdir, əsaslı tikinti üzrə məsrəflərin analitik uçotu 18 sayılı “Kapital qoyuluşları üzrə məsrəflər” cədvəlində aparılır. Kapital qoyuluşları üzrə əməliyyatlar 16 sayılı jurnal-orderdə uçota alınır, əməliyyatlar 113 sayılı “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabının krediti üzrə aparılır. Bu zaman işlər ancaq podrat üsulu ilə həyata keçirilərsə 16 sayılı jurnal-orderdə, 113 sayılı hesabın krediti üzrə aparılır. Əgər işlər təsərrüfat üsulu ilə aparılırsa, onların istehsalına çəkilən xərclər 10-M/d sayılı jurnal-orderdə uçota alınır, buna görə də 113 sayılı hesabın krediti üzrə əməliyyatlar 16 sayılı jurnal-orderdə əks olunmur.

Podrat üsulu ilə tikinti zamanı sifarişçidə xərclərin uçotunu xərc elementləri üzrə aparmaq lazım gəlmir. Tikinti və quraşdırma işləri üzrə xərclər bütövlükdə obyekt üzrə və ya işlərin mərhələləri üzrə podratçı təşkilatın verdiyi hesablara əsasən smeta dəyəri ilə müəyyən edilir. Xərclərin elementi üzrə uçot, belə halda ancaq öz əksini podratçıda tapır.

Təsərrüfat üsulu ilə tikinti işləri aparılan zaman podrat müqavilələri tərtib olunmur, onlar təşkilatın rəhbərləri tərəfindən müvafiq icraçılara verilir.

İşlərin bu üsulla yerinə yetirilməsi zamanı tikinti-quraşdırma işləri istehsalına məsrəflərin uçotu, təxminən podrat təşkilatlarında olduğu kimi aparılır. Çəkilmiş məsrəflərin uçotunu sifarişçi 202 sayılı “İstehsalat xərcləri” hesabında deyil, 113 sayılı “Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabında faktiki maya dəyəri ilə obyektlər, işlərin növləri üzrə aparılır. Əsaslı tikinti şöbəsi və sifarişçi təşkilat arasında yerinə yetirilmiş tikinti-quraşdırma işlərinə görə hesablaşmalar smeta dəyəri ilə deyil, faktiki maya dəyəri ilə aparılır. 113 sayılı hesab kalkulyasiya xarakterinə malikdir. Bu hesabın debetində tikinti başlanandan sonra onun tam başa çatmasına və istismarına təhvil verilməsinə qədər artan yekunla tikinti obyektlərinə çəkilən faktiki məsrəflər, müvafiq hesabların (201, 202, 721, 533 və b.) kreditlərində əks etdirilir.

Kapital qoyuluşlarını öz ehtiyacları üçün yerinə yetirən podratçı təşkilatlar tikinti-quraşdırma işləri üzrə məsrəfləri (onlar planda olan zaman) əvvəlcə 202 sayılı “İstehsalat məsrəfləri” hesabında uçota alır və işlərin təhvilə həyata keçirildikcə 601 sayılı “Satış” hesabına keçirirlər. 113 sayılı hesabda bu işlər smeta maya dəyəri ilə əks olunur.

Kapital xarakterli bütün xərclər çox vaxt aşağıdakı maya dəyəri maddələri: materiallar, fəhlələrin əsas əmək haqqı, inşaat maşınları və mexanizmlərinin istismarı üzrə məsrəflər, üstəlik xərclər üzrə qruplaşdırılır.

Montaj tələb edən və qurulmaq üçün ayrılan ölkə və xarici texnoloji,energetika və istehsalat avadanlıqları (emalatxana, təcrübə qurğuları və laboratoriyaları üçün avadanlıqları daxil etməklə) bina tikənlər (sifarişçilər) tərəfindən quraşdırmaya təhvil verənə qədər 113 saylı “Torpaq,tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması” hesabında uçota alınır. Avadanlıq faktiki maya dəyəri ilə uçota alınır, onun tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir:malgöndərən qiyəti ilə avadanlığın dəyəri; onun qurulması üzrə nəqliyyat xərcləri və tədarük-anbar xərcləri. Nəqliyyat və tədarük anbar xərclərinin dəyəri 10-M/d saylı jurnal-orderdə təsdiq olunan smetaya əsasən müəyyən edilmiş maddələr üzrə aparılır.

Quraşdırma tələb edən avadanlığın smeta dəyəri yerinə yetirilən kapital qoyuluşlarına daimi istismar yerində onun qurulması üzrə işlər faktiki başlanan aydan və ya avadanlığın quraşdırılmasına aid qiymət cədvəlinə əsasən ödənilməli olan avadanlığın iriləşdirilmiş yığılması başlanan aydan və ya avadanlığın quraşdırılmasına aid qiymət cədvəlinə əsasən ödənilməli olan avadanlığın iriləşdirilmiş yığılması başlanan aydan başlayaraq daxil edilir.

Həmin avadanlığın dəyəri yerinə yetirilmiş kapital qoyuluşlarına, yerinə yetirilmiş işlərin və məsrəflərin smeta dəyəri haqqında arayış əsasında daxil edilir. Bu arayışlarda quraşdırılması başa çatan hər bir avadanlıq növü və ya onun qovşağı üzrə məlumatlar verilir. Arayış və inventarlaşma aktları əsasında bina tikənlərin (sifarişlərin) mühasibat uçotunda yazılışlar aparılır.

Bina tikintinin (sifarişçinin) uçotunda quraşdırmağa təhvil verilmiş avadanlıqlar 113 saylı hesabda onun əldə edilməsi ilə əlaqədar olan faktiki məsrəflərlə əks etdirilir.

Quraşdırma tələb edən,lakin tikinti smetasına əsasən daimi ehtiyat üçün ayrılan avadanlıqlar yerinə yetirilən kapital qoyuluşlarına ancaq onun təyinat yerinə daxil olmasından, alıcılar tərəfində mədaxil edildikdən və maddi-məsul şəxsə mühafizəyə təhvil verildikdən sonra daxil edilir. Bu avadanlığın yerinə yetirilmiş kapital qoyuluşuna daxil edilməsi üçün əsas kimi, torpaq, tikili və avadanlıqların təhvil-qəbul (daxili yerdəyişmə) aktı (qaimə) hesab olunur.

Bina tikənlər (sifarişçilər) istehsalat məqsədləri üçün həmçinin quraşdırma tələb etməyən avadanlıqlar (lokomotivlər, vaqonlar, traktorlar, inşaat və yol maşınları, avtomobillər, hesablama maşınları və i.a.) əldə edirlər, onlar dayaqlara, özüllərə əlavə olaraq yığılmadan və quraşdırılmadan istismar edilir. Belə avadanlıqların, həmçinin alətlərin və inventarların smeta dəyəri yerinə yetirilən kapital qoyuluşlarına ancaq onlar təyinat yerinə daxil olduqdan, malalanlar

tərəfindən torpaq, tikili və avadanlıqların təhvil-qəbul aktına əsasən mədaxil edildikdən və maddi-məsul şəxsə qorunmaq üçün verildikdən sonra daxil edilir.

Əldə edilən avadanlıqların bəzi növləri, yəni sərbəst dayanan dəzgahlar, nəqliyyat vasitələri, inşaat maşınları və mexanizmləri, ölçü aparatları, inventar və alətlər istismara verilmək üçün xərc tələb etmir və buna görə də onlar tikinti və avadanlıqların hazır obyektləri sayılırlar.

Quraşdırma tələb etməyən avadanlıqlar, alətlər və inventarlar 113 sayılı hesabda əks olunurlar. Sifarişçinin uçotunda 113 sayılı hesabın debeti və 531 sayılı “Malgöndərənələr və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabının krediti üzrə yazılış aparılır. Malgöndərəninin buraxdığı avadanlıqlara, inventarlara və alətlərə görə hesabı ödənildikdən sonra belə yazılış tərtib edilir:

531 sayılı “Malgöndərənələr və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabının debeti və 223 sayılı “Bank hesablaşma hesablarının” krediti üzrə yazılış tərtib edilir.

Dövlət qəbul komissiyasının aktı əsasında qəbul edilmiş obyekt başa çatmış tikinti hesab olunur. Daha doğrusu, başa çatmış tikintiyə bütün tikinti-quraşdırma işləri, avadanlıqların quraşdırılması üzrə işlər tamamilə başa çatan, müəyyən edilmiş qaydada qəbul aktı ilə rəsmiləşdirilən və təsdiq edilən, istismara qəbul edilmiş obyektlər aiddir. Başa çatmış kapital qoyuluşlarına aiddir: müəyyən edilmiş qaydada işə salınması aktla rəsmiləşdirilən tikinti və quraşdırılması başa çatan obyektlər üzrə məsrəflər, tikinti və avadanlıqların tərkibinə daxil edilən quraşdırılması tələb olunmayan avadanlıqların, inventarların, alətin və digər əşyaların əldə edilməsi üzrə məsrəflər tikinti və avadanlıqların dəyərini atırmayan məsrəflər; ayrı-ayrı obyektlərin tikintisində pay iştirakı qaydasında digər təşkilatlara verilən maliyyələşmə; qəti surətdə dayandırılmış və həyata keçirilməmiş tikinti üzrə müəyyən edilmiş qaydada silinən məsrəflər. Başa çatmış tikinti üzrə məsrəflər 113 sayılı hesabdən müvafiq maliyyələşmə hesabına 341, 342, 544 sayılı hesabların debetinə silinir.

Buna oxşar qaydada torpaq, tikili və avadanlıqların dəyərini artırmayan məsrəflər və həyata keçirilməyən və qəti surətdə dayandırılan əsaslı tikinti üzrə məsrəflər silinir.

Sifarişçi (bina tikən) tərəfindən ödəməyə qəbul edilməyən başa çatmamış əsaslı işlər mühasibat hesablarında əks olunmur və balansda göstərilmir. Belə işlər ancaq analitik uçotda tikinti obyektləri çərçivəsində sorğu kimi uçota alınmalı və ancaq 2 sayılı formada hesabatda göstərilməlidir. 113 sayılı hesabda məsrəflər ancaq onları maliyyələşdirən bank təşkilatı tərəfindən ödənildikdə və ya ödəməyə qəbul edildikdə əks olunur.

**Kapital qoyuluşları üzrə əməliyyatların mühasibat hesablarında
əks etdirilməsi**

№	Əməliyyatın məzmunu	Müxabirləşən hesablar	
		Debet	Kredit
1	2	3	4
1	İstismara qəbul edilmiş, habelə ödəmə hesabına başqa təşkilatlardan və şəxslərdən əldə edilən torpaq, tikili və avadanlıqların dəyəri uçotda əks etdirilib.	111	113
2	Torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin ilkin dəyərində daxil edilməyən, torpaq, tikili və avadanlıqların əldə edilməsi ilə əlaqədar olan məsrəflər silinib	341,342, 544	113
3	Yerinə yetirilmiş işlərə görə sifarişçidə podratçı təşkilatın hesabı əksətdirilib	113	531
4	Podratçıya köçürülən məbləğə: a) təşkilatın vəsaiti hesabına ödəmə aparılan zaman	531	223
	b) bankın uzunmüddətli kreditləri hesabına ödəmə aparılan	531	401
5	Sifarişçinin mühasibat uçotunda anbara daxil olan, quraşdırılma tələb edən avadanlıqlar mədaxil edilib	113	531
6	Quraşdırılmış avadanlığın dəyəri sifarişçinin mühasibat uçotunda əks etdirilib	113.1	113.2
7	Təşkilatın nizamnamə kapitalına təsisçilərin qoyuluşları hesabına təsisçilər tərəfindən keçirilən avadanlıqlar mədaxil edilib	113.2	302

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə qeyri-maddi aktivlərin payı və əhəmiyyəti durmadan artacaqdır. Qeyri-maddi aktivlər fiziki əsası olmayan, lakin sahibkarın imtiyazı və hüququ əsasında dəyər yaradan dövrüyyədənkənar aktivlərdir. Müəssisənin qeyri-maddi aktivlərinə təsərrüfat fəaliyyətində uzun müddət istifadə edilən, gəlir gətirən, torpaq sahələrindən, təbii ehtiyatlardan (sərvətlərdən) istifadə hüquqları, patentlər, lisenziyalar, "nou-hau", proqram məhsulları, inhisar və imtiyaz (üstünlük) hüququ (xüsusi fəaliyyət növünə verilən lisenziyalar da daxil olmaqla), təşkilati xərclər, ticarət markaları, əmtəə nişanları və s. aiddir. Qeyri-maddi aktivlərin əsas xüsusiyyəti maddi-əmlak (fiziki) quruluşlarının olmaması, uzun müddət ərzində istifadə edilməsi, təşkilata xeyir gətirmə qabiliyyətinin olması hesab olunur.

101 №-li "Qeyri-maddi aktivlər" (Dəyər) hesabı müəssisələrin mülkiyyətində olan qeyri-maddi aktivlərin mövcudluğu və hərəkəti haqqında məlumatları ümumiləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Obyektlərin qeyri-maddi aktivlərə aid edilmə qaydası və onların tərkibi qanunverici və başqa normativ aktlarla nizamlanır. Qeyri-maddi aktivlər qeyri dövriyyə aktivlərinin ayrılmaz hissəsidir.

Qeyri-maddi aktivlər uçot və hesabatda onların alınmasına və planlı məqsədlərə işlənməsi üçün düzəldilib yararlı hala salınmasına çəkilən xərclərlə

(ilkin dəyərinə) əks etdirilir və istifadə-edildikcə onların dəyəri istismar müddətindən asılı olaraq müəssisə tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi köhnəlmə normaları əsasında hər ay (bərabər miqdarda) köhnəlmə hesablanaraq məhsulun (xidmətin) dəyərinə, tədavül xərclərinə silinməklə ödənilir. Faydalı istifadə müddətini müəyyən etmək mümkün olmayan qeyri-maddi aktivlər üzrə köhnəlmə normaları 10 il müddətinə (müəssisənin fəaliyyət müddətindən çox olmayaraq) müəyyən edilir.

Qeyri-maddi aktivlər 101 N-li "Qeyri-maddi aktivlər" hesabında ilkin dəyərlə uçota alınır. Bu dəyərlər obyektlər üzrə aşağıdakı qaydada müəyyən edilir:

- təsisçilər tərəfindən müəssisəyə nizamnamə kapitalı kimi qoyulan obyektlər üzrə tərəflərin razılığına əsasən;
- digər müəssisə və şəxslərdən pulla əldə edilmiş obyektlər üçün bu obyektlərin əldə edilməsi və hazır vəziyyətə gətirilməsi üzrə faktiki məsrəflərdən asılı olaraq;
- digər müəssisə və şəxslərdən əvəzsiz alınmış obyektlər üçün müəssisənin daim fəaliyyətdə olan qiymətlərinə komissiyaının müəyyən etdiyi dəyərlə.

101 N-li "Qeyri-maddi aktivlər" hesabı üzrə analitik uçot qeyri-maddi aktivlərin növləri və ayrı-ayrı obyektləri üzrə aparılır. Bununla əlaqədar olaraq hər bir obyekt üzrə xüsusi formada kart tərtib olunur.

12 sayılı mühasibat uçotu standartına əsasən qeyri-maddi aktivin ilkin qiymətləndirilməsi onun ilkin dəyəriə əsasında aparılmalıdır.

AR Vergi Məcəlləsinin 143-cü maddəsinə əsasən aktivlərin dəyərinə onların alınması, gətirilməsi, istehsalı, tikilməsi, quraşdırılması və qurulması üçün çəkilən xərclər, həmçinin vergi ödəyicisinin gəlirdən çıxmaq hüququna malik olduğu xərclər və əsas vəsaitlərin (vəsaitin) yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan artım (yenidən qiymətləndirilmə nəticəsində yaranan müsbət fərq) istisna edilməklə, aktivlərin dəyərini artıran digər xərclər daxil edilir.

Aktivlər kreditlər hesabına alındığı halda, kredit faizləri aktivlərin dəyərini artırmır və AR Vergi Məcəlləsinin 108-ci maddəsinə uyğun olaraq gəlirdən çıxılır.

AR Vergi Məcəlləsinin 118-ci "Qeyrimaddi aktivlərə çəkilən xərclərin gəlirdən çıxılması" maddəsinə əsasən:

- Hüquqi və fiziki şəxslərin bir ildən artıq müddətə təsərrüfat fəaliyyətində istifadə etdikləri qeyrimaddi obyektlərə çəkilən xərclər qeyrimaddi aktivlərə aiddir.
- Qeyrimaddi aktivlərə çəkilən xərclər bu Məcəllənin 114-cü maddəsi ilə müəyyən edilən amortizasiya dərəcəsi ilə hesablanan amortizasiya ayırmaları şəklində gəlirdən çıxılır.
- Qeyrimaddi aktivlərin alınmasına və ya istehsalına çəkilən xərclər vergi ödəyicisinin vergiyə cəlb olunan gəlirinin hesablanması zamanı gəlirdən çıxılmışdırsa, həmin xərclər amortizasiya olunmalı qeyrimaddi aktivlərin dəyərində aid edilmir.

Müəssisəyə daxil olan bütün qeyri-maddi aktivlər kapital qoyuluşu hesab olunmaqla 103№-li «Qeyri maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması» hesabının «Qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi» subhesabında əks olunur. Səhmdarlar cəmiyyətlərində səhmdar tərəfindən nizamnamə kapitalı kimi verdiyi qeyri-maddi aktiv bir tərəflərlə razılaşdırılmış qiymətlərlə 101№-li «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının debetinə və 302№-li «Nominal(nizamnamə) kapitalın ödənilmiş hissəsi » hesabının kreditinə yazılış aparılır.(Dt101 Kt302)

Təsisçilər tərəfindən müəssisəyə nizamnamə kapitalı kimi qoyulan qeyri-maddi aktivlər mədaxil edildikdə 101№-li "Qeyri-maddi aktivlər" hesabının debetində və 534№-li "Dividendlərin ödənilməsi üzrə təsisçilərə kreditor borcları" hesabının kreditində əks etdirilir. (Dt101 Kt534)

Digər müəssisə və şəxslərdən pulla əldə edilmiş qeyri-maddi aktivlər 101№-li «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının debetinə və 103№-li « Qeyri maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması » hesabının kreditinə yazılmaqla mədaxil edilir. (Dt101 Kt103)

Dövlət orqanlarından maddi yardım kimi, digər müəssisə və şəxslərdən əvəzsiz alınmış qeyri-maddi aktivlərin mədaxili 101№-li «Qeyri-maddi aktivlər» hesabının debetində. 331№-li «Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat» hesabının kreditində əks etdirilir.(Dt101 Kt331)

Qeyri-maddi aktivlər uzun müddət istifadə olunur və öz dəyərlərini tədricən istehsal olunmuş məhsulların dəyərində keçirir. Bununla əlaqədar olaraq müəyyən olunmuş normalar üzrə qeyri-maddi aktivlərə hər ay köhnəlmə (amortizasiya) hesablanır.

Qeyri-maddi aktivlərə köhnəlmə hesablanarkən 202№-li «İstehsalat ehtiyatları», «Ümumi təsərrüfat xərcləri» və sairə digər istehsalat xərclərini əhatə edən hesabların debetinə və 102№-li «Qeyri-maddi aktivlərin köhnəlməsi»

hesabının kreditinə yazılış aparılır. Qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı obyektləri üzrə köhnəlmənin hesablanması onların səmərəli istifadə olunması müddəti ərzində yerinə yetirilir.

101 №-li "Qeyri-maddi aktivlər" hesabı aşağıdakı hesablarla müxabirləşdirilir:

Debet üzrə

103 №-Qeyri maddi aktivlərlə bağlı məsrəflərin kapitalaşdırılması
221 №- Kassa
223 №- Bank hesablaşma hesabı
302 №-Nominal(nizamnamə) kapitalının ödənilmiş hissəsi
177 №-Digər uzunmüddətli debitor borcları.
331 №- Yenidən qiymətləndirmə üzrə ehtiyat.
342 №-Mühasibat uçotu siyasətində dəyişikliklər və əhəmiyyətli səhvlər ilə bağlı mənfəət(zərər) üzrə düzəlişlər.

Kredit üzrə

151 №- Asılı və birgə müəssisələrdə investisiyalar
611 №- Sair əməliyyat gəlirləri
225 №-Pul vəsaitlərinin ekvivalentləri

Maliyyə investisiyalarına- qiymətli kağız əldə edilməsinə təşkilatın çəkdiyi məsrəflər, daha doğrusu, birgə, törəmə təşkilatlara, səhmdar cəmiyyətlərinə, yoldaşlıq cəmiyyətinə torpaq, tikili və avadanlıqların və sair aktivlərin qoyulması, başqa müəssisələrin nizamnamə kapitalına qoyulmuş qoyuluşlar, başqa təşkilatlara verilmiş borclar şəklində debitor borcları daxildir.

Müstəqil Respublikamızda qiymətli kağızlarla əlaqədar olan əməliyyatlar 14 iyun 1992-ci il tarixdə qəbul edilmiş və 523-İQ sayılı "Qiymətli kağızlar və fond birjası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə tənzimlənir.

Uzunmüddətli maliyyə investisiyaları 183 sayılı "Digər uzunmüddətli investisiyalar" hesablarında həyata keçirilir. Bu hesab-aktivdir-pul hesabıdır, debet qalığı ayın əvvəlinə edilmiş maliyyə investisiyalarının məbləğini göstərir. Bu hesabın debetində qiymətli kağızların əldə edilməsi üzrə əməliyyatlar, başqa təşkilatlara investisiyalar, verilmiş borcların məbləğinə aid əməliyyatlar, krediti üzrə isə-qiymətli kağızların ödənilməsi, satın alınması üzrə əməliyyatlar, geri qaytarılmış borcların məbləğləri əks olunur.

Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında" 24 mart 1995-ci il tarixli 998 sayılı Qanununun 28-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən investorlar üçün maliyyə investisiyaları faktiki xərc məbləğlərində uçota alınır.

183 sayılı "Digər uzunmüddətli investisiyalar" hesabının aşağıdakı subhesablarını açmaq olar:

183.1 "Paylar və səhmlər"-bu subhesabı səhmdar cəmiyyətin səhmlərinə və başqa təşkilatların nizamnamə kapitalına investisiyaların uçotu üçün ayrılıb;

183.2 "İstiqraz vərəqələri"-səhmdar cəmiyyətlərinin və başqa təşkilatların dövlət borclarının faizli istiqraz vərəqələrinə investisiyaların uçotu üçün ayrılıb;

183.3 “Verilmiş borclar” –verilmiş borcların hərəkətinin uçotu üçün ayrılmışdır. Bu subhesabların debetləri, qiymətli kağızların, başqa təşkilatlara investisiyaların, verilən borcların ödənilməsinin hansı vəsait hesabına baş verməsində asılı olaraq 223 sayılı “Bank hesablaşma hesabları”, 111 sayılı “Torpaq,tikili və avadanlıqlar-Dəyər”, 101 sayılı “Qeyri-maddi aktivlər-Dəyər”, 113 sayılı “Torpaq,tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin kapitallaşdırılması”, 201 sayılı “Material ehtiyatları” və b. Hesabların kreditləri ilə müxabirləşir.

183 sayılı hesabın 1 “Paylar və səhmlər”, 2 “İstiqraz və rəqələri”, 3 “Verilmiş borclar” subhesablarının kreditləri, 731 sayılı “Sair əməliyyat xərcləri”, 223.1 sayılı “Bankhesablaşma hesabları”, 223.2 sayılı hesabın 2-ci “Valyuta hesabı” hesabları ilə müxabirləşir.

Baxmayaraq ki, mühasibat uçotunun milli və beynəlxalq standartlarında investisiyanın təsnifatlaşdırılması eynidir, investisiya qiymətləndirilməsi bu standartlarda müxtəlifdir. Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına əsasən investisiya hesabatlarında əldə edilməsi ilə əlaqədar çəkilən kapitallaşdırılmış xərclərin faktiki alış qiyməti ilə əks olunur(broker haqqları, rüsum, bank ödənişləri). Beynəlxalq Mühasibat Standartları ilk növbədə bazar və alış dəyəri nisbətən aşağı olan investisiyaları və ya investisiyanın xarakterindən asılı olaraq, yenidən qiymətləndirmə dəyərini nəzərə almağı tələb edir.

Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq, uzunmüddətli investisiyaların bazar dəyəri aşağı düşdükdə (belə azalmanı müvəqqəti hesab etməyə əsas var), investisiyanın balans dəyəri belə azalmaya müvafiq olaraq azalır. Uzunmüddətli investisiyaların dəyərinin azalması (müvəqqəti azalma istisna olaraq) gəlir və zərər hesabatında əks olunur.

Uzunmüddətli investisiyaların yenidən qiymətləndirilməsi zamanı balans dəyərinin artırılmasını yenidən qiymətləndirmənin nəticəsi olaraq investisiya dəyərinin artırılması kimi kapital hesabına aid etmək lazımdır. Uzunmüddətli investisiyaların yenidən qiymətləndirilməsi onların bazar dəyərinin müəyyən edilməsi üçün tətbiq edilir. Bazar dəyəri- alıcı və satıcı arasında heç bir gizli iqtisadi münasibətlərin olmadığı əməliyyat nəticəsində səlahiyyətli və maraqlı alıcının səlahiyyətli və maraqlı satıcıdan əldə etmiş investisiya dəyərinin məbləğidir.

Müəssisənin torpaq, tikili və avadanlıqlara qoyduğu investisiyaları və həmin investisiyalarda baş verən dəyişikliklər haqqında məlumatın maliyyə hesabatları istifadəçiləri tərəfindən anlaşılması üçün torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə uçot qaydalarının müəyyən edilməsi BMÜS-də 16 №-li “Torpaq,tikili və avadanlıqlar” standartında istifadə edilir. 16 №-li “Torpaq,tikili və avadanlıqlar” standartı öz əksini tapmış torpaq, tikili və avadanlıqların tanınması, onların balans dəyərlərinin

və amortizasiya ayırmalarının müəyyən edilməsi, habelə onlara aid dəyərdən düşmə zərərlərinin tanınması kimi məsələləri əhatə edir.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektini yalnız aşağıdakı şərtləri təmin etdikdə, aktiv kimi tanınmalıdır:

(a) həmin obyektə bağlı gələcək iqtisadi səmərənin müəssisəyə axını ehtimal edildikdə;

(b) obyektin dəyəri etibarlı əsasla qiymətləndirilə bildikdə.

Ehtiyat hissələri və xidmət avadanlıqları adətən ehtiyatların bir hissəsi sayılır və istifadə edildikcə mənfəət və zərər haqqında hesabatda xərc kimi tanınır. Buna baxmayaraq, müəssisə tərəfindən bir hesabat dövründən artıq istifadə ediləcəyi ehtimal olunan ehtiyat hissələrinin və ehtiyatda saxlanılan avadanlıqların böyük əksəriyyəti torpaq, tikili və avadanlıqlar kimi təsnifləşdirilir. Eyniliklə, ehtiyat hissələri və xidmət avadanlıqları yalnız torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektinə birlikdə istifadə olunduqda, torpaq, tikili və avadanlıqlar kimi uçota alınır.

Hazırkı Standart torpaq, tikili və avadanlıqlar anlamına gələn obyektin nədən ibarət olduğunu, yəni aktivin tanınması üçün ölçü vahidini müəyyən etmir. Bu mülahizə tanınma meyarlarını müəssisənin xüsusi vəziyyətlərinə tətbiq edən zaman tələb olunur. Qəlib, alətlər, şablonlar kimi ayrılıqda əhəmiyyətsiz olan maddələrin qruplaşdırılması və bu meyarın ümumi dəyərə tətbiq edilməsi daha məqsədə müvafiq olardı.

Bu tanınma prinsipinə əsasən, müəssisə öz torpaq, tikili və avadanlıqlarına çəkilən bütün məsrəfləri, onların yarandığı zaman hazırkı tanınma meyarlarına uyğun gəlib-gəlməməsi predmetinə qiymətləndirməlidir. Bu məsrəflər torpaq, tikili və avadanlıqlara aid obyektlərin ilkin alınması və ya yaradılması üçün çəkilən və sonralar həmin obyektlərə əlavə edilməsi, müəyyən hissəsinin dəyişdirilməsi və ya onlara xidmətin göstərilməsi üçün çəkilən məsrəfləri özündə əks etdirir.

Müəssisə torpaq, tikili və avadanlıqları təhlükəsizlik və ətraf mühitin mühafizəsi məqsədilə əldə edə bilər. Bu məqsədlə əldə edilmiş torpaq, tikili və avadanlıqların istifadəsindən gələcək iqtisadi səmərənin birbaşa əldə edilməməsinə baxmayaraq, onların istifadəsi müəssisənin digər aktivlərindən gələcəkdə iqtisadi səmərə əldə edilməsi üçün zəruri ola bilər. Bu halda, belə obyektlər aktiv kimi tanına bilər, çünki bu obyektlərdən istifadə edərək müəssisə digər aktivlərdən əvvəlkindən daha çox iqtisadi səmərə əldə etmək imkanına malik olur. Məsələn, kimyəvi məhsulların istehsalçısı təhlükəli kimyəvi məhsulların istehsalı və saxlanması zamanı ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tələbləri yerinə yetirmək məqsədilə yeni istehsalat proseslərini tətbiq edə bilər. Bu halda görülmüş təkmilləşdirmə işləri aktiv kimi tanınır, çünki bunu etmədən müəssisə kimyəvi məhsulları istehsal edə və sata bilməzdi. Lakin, həmin aktivlərin və onlarla

əlaqədar aktivlərin yekun balans dəyəri “Aktivlərin dəyərdən düşməsi” adlı 36 №-li MUBS-a uyğun olaraq dəyərdən düşmə üzrə nəzərdən keçirilir.

Hazırkı Standartın 7-ci maddəsində təqdim edilmiş tanınma meyarına əsasən, müəssisə torpaq, tikili və avadanlıqların saxlanılmasına çəkilən gündəlik xidmət xərclərini həmin obyektlərin balans dəyərində tanımır. Bunun əvəzinə, həmin xərclər yarandığı dövrdə mənfəət və zərər haqqında hesabatda dərhal xərc kimi tanınırlar. Gündəlik xidmətlərlə bağlı xərclərə əsasən əmək xərcləri, sərf olunan materiallar və kiçik detalların dəyəri üzrə məsrəflər daxil ola bilər. Bu xərclərin məqsədi adətən torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin “tikilməsi və saxlanması” kimi təsvir olunur.

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin bəzi hissələri vaxtaşırı əvəzləşdirilməli ola bilər. Məsələn, sobanın işlək hissələrinin müvafiq istismar zamanından sonra dəyişdirilməsi və ya təyyarənin salonundakı oturacaqlar və mətbəx ləvazimatları kimi bəzi hissələrinin təyyarənin müvafiq istismar müddəti ərzində bir neçə dəfə əvəzləşdirilməsi vacibdir. Torpaq, tikili və avadanlıq obyektləri həmçinin binanın divarlarının təmiri kimi nadir hallarda təkrarlanan və ya ümumiyyətlə, qeyri-müntəzəm şəkildə əvəzləşdirmələr etmək məqsədilə əldə oluna bilər. Standartın 7-ci bəndində qeyd olunmuş tanınma prinsipinə əsasən, müəssisə torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin balans dəyərində belə əvəzləşdirilən hissələr üzrə yaranan və tanınma meyarlarına cavab verən məsrəfləri yarandığı anda tanıyır. Əvəzləşdirilən hissələrin balans dəyəri bu Standartın tanınmanın dayandırılması üzrə müddəalarına uyğun olaraq (bax. 67-72-ci maddələr) silinir.

Torpaq, tikili və avadanlıqlara aid edilən obyektlərdən (məsələn, təyyarə) müntəzəm istifadə edilməsi şərtlərindən biri də yoxlanılan obyektin hər hansı hissəsinin əvəzləşdirilib-əvəzləşdirilməməsindən asılı olmayaraq, həmin obyektlərdə nasazlığın olub-olmaması predmetinə əsaslı texniki təftişin aparılması ola bilər. Hər dəfə belə əsaslı təftişin aparılması zamanı yoxlamaya çəkilən məsrəflər, tanınma meyarlarına uyğun gəldikdə, torpaq, tikili və avadanlıqların balans dəyərində əvəzləşdirmə kimi tanınır. Balans dəyərində qalan hər hansı keçmiş yoxlamanın məsrəfləri (fiziki forması olan hissələrdən fərqli olaraq) balans dəyərindən silinməlidir. Bu, keçmiş yoxlamanın məsrəfləri obyektin alınması və yaxud inşa edilməsi əməliyyatında müəyyən edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq baş verir. Zərurət yarandıqda, gələcəkdə oxşar yoxlamalar üzrə ehtimal olunan məsrəflər obyekt əldə olunan və ya inşa edilən zaman onun balans dəyərində mövcud olan yoxlama komponentinin dəyərinin göstəricisi kimi istifadə oluna bilər.

Torpaq, tikili və avadanlıqların tanınma meyarlarına cavab verən obyekt ilkin dəyəri ilə ölçülməlidir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların ilkin dəyərinin tərkib hissələri aşağıdakılardan ibarətdir:

(a) alış qiymətindən hər növ ticarət endirimləri çıxıldıqdan sonra, idxal rüsumları və alışla bağlı əvəzləşdirilməyən vergilər daxil olmaqla ümumi sərf edilən məsrəflər;

(b) aktivdən müəssisə rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilmiş tərzdə istifadə edilməsi üçün onun lazımi istismar yerinə və vəziyyətə gətirilməsinə çəkilən bütün birbaşa məsrəflər;

(c) obyektin alınması zamanı və ya onun ehtiyatlar yaratmaq məqsədilə deyil, digər məqsədlər üçün müəyyən müddət ərzində istifadə edilməsi nəticəsində demontajı və ləğvi, habelə onun yerləşdiyi sahənin bərpası kimi işlərin görülməsi üzrə müəssisənin öz üzərinə götürdüyü öhdəlik ilə əlaqədar çəkiləcək məsrəflərin ilkin smeta həcmi.

Birbaşa məsrəflərin aşağıdakı nümunələrini göstərmək olar:

(a) bilavasitə torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin əldə olunması və inşa edilməsi üzrə işçilərin mükafatlandırılması (“İşçilərin mükafatlandırılması” adlı 19 №-li MUBS-da qeyd olunduğu kimi) ;

(b) ərazinin hazırlanması üzrə məsrəflər;

(c) çatdırılma və boşaldılma məsrəfləri;

(ç) inşa edilmə və montaj məsrəfləri;

(d) torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin yerləşdiyi əraziyə və istismara hazır vəziyyətə gətirilməsi zamanı istehsal olunan hər hansı obyektlərin (məsələn, avadanlığın sınaqdan keçirilməsi zamanı istehsal olunan nümunələrin) satışından əldə olunan xalis mədaxilin çıxılması şərtilə, bu obyektin düzgün işləyibişləməməsini yoxlamaq məqsədilə sınaq əməliyyatları üzrə məsrəflər;

(e) peşəkar xidmətlərə görə mükafatlar.

Müəssisə tərəfindən obyektə ehtiyatlar yaratmaq məqsədilə müəyyən müddət ərzində istifadə edilməsi nəticəsində onun demontajı və ləğvi, habelə onun yerləşdiyi sahənin bərpası kimi öhdəliyə aid məsrəflərin üçotu “Ehtiyatlar” adlı 2 №-li MUBS-a uyğun aparılmalıdır. “Ehtiyatlar” adlı 2 №-li və ya 16 №-li MUBS-lara uyğun olaraq üçotu aparılan məsrəflər üzrə öhdəliklər “Qiymətləndirilmiş öhdəliklər, şərti öhdəliklər və şərti aktivlər” adlı 37 №-li MUBS-a uyğun olaraq tanınır və qiymətləndirilir.

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektləri üzrə məsrəflərə aid olmayan məsrəflər aşağıdakılardır:

(a) yeni obyektlərin istismara verilməsi üzrə məsrəflər;

(b) yeni məhsulun və ya xidmətin təqdbim edilməsi üzrə məsrəflər (reklam xərcləri daxil olmaqla);

(c) yeni ərazidə və yeni müştərilərlə fəaliyyətlər üzrə məsrəflər (işçi heyətinin təlimatlandırılması üzrə məsrəflər daxil olmaqla);

(ç) idarəetmə və digər əlavə məsrəflər.

Torpaq, tikili və avadanlıqlarla bağlı məsrəflərin balans dəyərində tanınması, aktivin rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulmuş tərzdə fəaliyyət göstərməsi üçün yararlı olduğu andan dayandırılır. Buna görə də torpaq, tikili və avadanlıqların istismarı və ya yerdəyişməsi üzrə xərclər həmin aktivin balans dəyərinə aid edilmir. Məsələn, aşağıda qeyd olunan məsrəflər torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin balans dəyərinə daxil edilmir:

(a) rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulmuş tərzdə fəaliyyət göstərə bilən obyektin hələ istismara hazır vəziyyətə gətirilməli olduğu və ya tam gücü ilə istismar olunmadığı müddət ərzində yaranan məsrəflər;

(b) aktivin istifadəsi nəticəsində hazırlanan məhsullara ehtiyacın artdığı zaman yaranan ilkin əməliyyat məsrəfləri; və

(c) müəssisə tərəfindən həyata keçirilən bütün əməliyyatların və ya onların bir qisminin yerinin dəyişdirilməsi və ya yenidən təşkil olunması məsrəfləri.

Bəzi əməliyyatlar torpaq tikili və avadanlıq obyektinin inşa edilməsi və hazırlanması ilə əlaqədar həyata keçirilsə də, bu obyektin rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulan tərzdə fəaliyyət göstərə bilməsi üçün zəruri olan məkana və vəziyyətə gətirilməsi üçün vacib deyil. Bu təsadüfi əməliyyatlar tikinti və hazırlama fəaliyyətlərindən əvvəl və ya həmin fəaliyyətlərin həyata keçirildiyi müddət ərzində baş verə bilər. Məsələn, tikinti başlayana qədər binanın sahəsini avtomobil parkı kimi istifadə etməklə gəlir qazanmaq olar. Çünki təsadüfi əməliyyatlar rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulan qaydada fəaliyyət göstərmək üçün obyektin yerləşdirilməsi və işlək vəziyyətə gətirilməsi üçün zəruri əhəmiyyət kəsb etmir. Təsadüfi əməliyyatlar üzrə gəlir və xərclər, müvafiq olaraq mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınır və müvafiq gəlir və xərc maddələrinə daxil edilir.

Müəssisə tərəfindən istehsal olunmuş aktivlərin ilkin dəyəri alınan aktivlərin ilkin dəyərinin müəyyən edilməsində istifadə olunan eyni prinsiplər əsasında müəyyən edilir. Müəssisə adi fəaliyyət dövrü ərzində satış üçün anoloji aktivləri istehsal edərsə, bu aktivlərin ilkin dəyəri adətən “2 №-li MUBS ilə müəyyən edilmiş qaydada satış üçün istehsal edilən aktivlərin ilkin dəyərinə bərabər olunur. Belə aktivlərin ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsi zamanı əldə olunan hər hansı daxili mənfəət məbləğləri çıxılır. Eyniliklə, aktivin istehsalı zamanı yaranmış normadan artıq xammal, əmək haqqı və digər resurslar üzrə xərclər onun ilkin dəyərinə daxil edilmir. “Borclar üzrə məsrəflər” adlı 23 №-li MUBS müəssisə tərəfindən istehsal olunmuş torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin balans dəyərinə faizlərin daxil edilməsi şərtlərini müəyyən edir.

Əgər torpaq, tikili və avadanlıqlar üzrə ödəniş normal kredit şərtlərindən daha uzun müddətə təxirə salınsa, onun ilkin dəyəri aktivin əldə edildiyi tarixdə pul vəsaitlərinin ekvivalentilə ifadə olunan alış qiymətinə bərabərdir. Bu məbləğlə ümumi ödənişlər arasındakı fərq 23 №-li MUBS-a uyğun olaraq kredit müddəti üzrə faiz xərci kimi tanınır.

Bir və ya bir neçə adda torpaq, tikili və avadanlıqlar qeyri-monetar aktivin və ya aktivlərin və ya monetar və qeyrimonetar aktivlərdən ibarət olan aktivlərin mübadiləsi hesabına alın bilər. Aşağıdakı müzakirə yalnız bir qeyrimonetar aktivin digəri ilə mübadiləsinə istinad etsə də, əvvəlki cümlədə qeyd olunmuş bütün mübadilələ əməliyyatlarına tətbiq edilir. Aşağıdakı hallar istisna olmaqla, belə torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin ilkin dəyəri ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilir.

(a) mübadilə əməliyyatı kommersiya məzmunlu olmadıqda; və ya

(b) alınmış və ya verilmiş aktiv və ya aktivlərin ədalətli dəyərinin etibarlı əsasda müəyyənləşdirilməsi mümkün olmadıqda. Əldə olunmuş obyekt, hətta müəssisə təhvil verilmiş aktivin tanınmasını dərhal dayandıra bilmədikdə, bu yolla hesablanır. Əldə olunmuş obyekt ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilmədikdə, onun dəyəri təhvil verilmiş aktivin balans dəyəri ilə qiymətləndirilir.

Müəssisə mübadilə əməliyyatının kommersiya məzmunu daşıyıb-daşmadığını bu əməliyyat nəticəsində gələcək iqtisadi səmərələrin hansı həcmdə dəyişdiyini nəzərə almaqla müəyyən edir. Mübadilə əməliyyatı aşağıdakı şərtlər mövcud olduğu halda kommersiya məzmunu daşıyır:

(a) alınmış aktivdən əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkətinin strukturu (daşıdığı risk, müddəti və məbləği) təhvil verilmiş aktivə görə əldə olunan pul vəsaitlərinin hərəkətinin strukturundan fərqləndikdə; və ya

(b) müəssisənin mübadilə əməliyyatının təsir göstərdiyi əməliyyatlarının müəssisəyə xas olan dəyəri mübadilə nəticəsində dəyişdikdə; və

(c) (a) və (b) bəndlərində mövcud olan fərqlər mübadilə edilən aktivlərin ədalətli dəyərlərinə münasibətdə əhəmiyyətli olduqda. Mübadilə əməliyyatının kommersiya məzmununa malik olub-olmamasını müəyyən etmək məqsədilə, müəssisənin mübadilə əməliyyatının təsir göstərdiyi əməliyyatlarının müəssisəyə xas olan dəyəri vergidən sonra pul vəsaitlərinin hərəkətini əks etdirməlidir. Belə təhlilin nəticəsi, hətta müəssisə ətraflı hesablamlar aparmasa belə, aydın olacaq.

Alqı-satqısı ilə bağlı müqayisə edilə biləcək müvafiq bazar əməliyyatlarının mövcud olmadığı aktivin ədalətli dəyəri aşağıdakı hallarda etibarlı əsasda qiymətləndirilə bilər:

(a) münasib ədalətli dəyər qiymətlərində qeyri-sabitlik bu aktiv üçün əhəmiyyətli olmadıqda və ya

(b) bu sıradan bəzi ehtimallar müvafiq şəkildə qiymətləndirilə və ədalətli dəyərin qiymətləndirilməsində istifadə oluna bildikdə. Müəssisə həm əldə olunmuş, həm də təhvil verilmiş aktivin ədalətli dəyərini etibarlı əsasda müəyyən edə bildikdə, əldə olunmuş aktivin ilkin dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün əldə olunmuş aktivin ədalətli dəyəri daha aydın olduğu hal istisna olmaqla, təhvil verilmiş aktivin ədalətli dəyərini istifadə edir.

İcarə müqaviləsi əsasında saxlanılan torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektlərinin ilkin dəyəri “İcarə” adlı 17 №-li MUBS-un tələblərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. 28 Torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin balans dəyəri “Hökumət subsidiyaları və dövlət yardımı haqqında məlumatın açıqlanması” adlı 20 №-li MUBS-a uyğun olaraq, dövlət subsidiyaları ilə azaldıla bilər.

Müəssisə ya bu Standartın 30-cu maddəsində təqdim olunan ilkin dəyər modelini, ya da Standartın 31-ci maddəsində əks olunan yenidənqiymətləndirmə modelini özünün uçot siyasəti kimi seçə və həmin siyasəti torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin bütün siniflərinə tətbiq edə bilər.

Aktiv kimi tanındıqdan sonra torpaq, tikili və avadanlıqlar hər hansı yığılmış amortizasiya və dəyərdən düşmə zərərləri çıxılmaqla ilkin dəyərlə uçota alınrlar.

Aktiv kim tanındıqdan sonra, ədalətli dəyərlərinin müəyyən edilməsi mümkün olan torpaq, tikili və avadanlıqlar hər hansı yığılmış amortizasiya və dəyərdən düşmə zərərləri çıxılmaqla yenidənqiymətləndirmə tarixinə onların ədalətli dəyəri olan yenidənqiymətləndirmə dəyəri ilə təqdim olunmalıdır. Balans hesabatı təqdim olunduğu tarixə aktivin balans dəyərinin onun ədalətli dəyərindən kəskin fərqlənməməsi məqsədilə yenidənqiymətləndirmə kifayət qədər müntəzəm şəkildə həyata keçirilməlidir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların ədalətli dəyəri adətən bazar məlumatlarına əsaslanan dəlillərdən istifadə edilərək qiymətkoyma üzrə peşəkar mütəxəssislər tərəfindən müəyyən edilir. Torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin ədalətli dəyəri adətən, qiymətləndirmə əsasında müəyyən olunmuş bazar dəyəridir.

Əgər torpaq, tikili və avadanlıqlara aid obyektlərin xüsusi təbiətli olduğundan və yaxud müəssisədən ayrı olaraq nadir hallarda satıldığından onların ədalətli dəyərini müəyyən etmək üçün bazar məlumatlarına istinad edən dəlil mövcud deyilsə, müəssisə gəlir və ya amortizasiya edilmiş əvəzlənmə dəyəri yanaşmasından istifadə edərək ədalətli dəyəri müəyyən edə bilər.

Yenidən qiymətləndirmənin müntəzəmliyi torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin ədalətli dəyərində baş verən dəyişikliklərdən asılıdır. Yenidən qiymətləndirilən aktivin ədalətli dəyəri əhəmiyyətli dərəcədə onun balans dəyərindən fərqləndikdə, bu aktiv bir daha qiymətləndirilməlidir. Bəzi torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin ədalətli dəyəri sabit və qeyri-sabit dəyişikliklərə məruz qalır və bu halda, dövrdən dövrə yenidənqiymətləndirmə tələb olunur. Yenidən

qiymətləndirmələrin müntəzəm şəkildə aparılması torpaq, tikili və avadanlıq obyektlərinin ədalətli dəyərində baş verən cüzi dəyişikliklər üçün zəruri deyil. Bunun əvəzində, obyektin yalnız hər üç və ya beş ildən bir yenidənqiymətləndirilməsi tələb oluna bilər.

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektləri yenidən qiymətləndirilərkən, yenidənqiymətləndirmə tarixinə hər hansı yığılmış amortizasiya məbləği aşağıdakı kimi uçota alınır:

(a) yenidənqiymətləndirmədən sonra aktivin balans dəyərinin onun yenidən qiymətləndirilən məbləğinə bərabər olması üçün bu aktivin ümumi balans dəyərinə mütənasib şəkildə dəyişiklik etməklə yenidən təqdim edilir. Bu metod, adətən aktiv onun amortizasiya olunmuş bərpa dəyərinə indeksin tətbiqi üsulu ilə yenidən qiymətləndirilərkən istifadə olunur.

(b) aktivin ümumi balans dəyərinə qarşı silinir, xalis məbləğ isə yenidən qiymətləndirilən məbləğə bərabər olması üçün yenidən təqdim edilir. Bu metod, adətən binalar üçün tətbiq edilir.

Yığılmış amortizasiyanın yenidən təqdim edilməsi və ya onun silinməsi zamanı yaranan düzəlişlərin məbləği 39 və 40-cı maddələrə əsasən uçota alınan balans dəyərinin artmasının və ya azalmasının bir hissəsini təşkil edir.

Torpaq, tikili və avadanlıq obyektini yenidən qiymətləndirildikdə, həmin aktivin aid olduğu bütün torpaq, tikili və avadanlıqlar sinfi yenidən qiymətləndirilməlidir.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar sinfi - növünə və müəssisə əməliyyatlarında istifadə üsuluna görə eyni olan aktivlərin birləşməsidir. Torpaq, tikili və avadanlıqlar siniflərinə aid misallar aşağıdakılardır:

- (a) torpaq;
- (b) torpaq və onun üzərində olan tikililər;
- (c) avadanlıqlar;
- (ç) gəmilər;
- (d) təyyarələr;
- (e) avtonəqliyyat vasitələri;
- (ə) mebel və digər ləvazimatlar; və
- (f) inzibati idarələrdə avadanlıqlar.

Eyni torpaq, tikili və avadanlıqlar sinfinə aid olan obyektlər, aktivlərin seçimli yenidən qiymətləndirilməsinin və maliyyə hesabatlarında ayrı-ayrı hesabat tarixlərinə olan dəyər və qiymətlərdən ibarət məbləğlərin təqdim edilməsinin istisna edilməsi məqsədilə eyni zamanda qiymətləndirilir. Lakin, yenidən qiymətləndirilmə qısa zaman ərzində aparıldıqda və bu yenidən qiymətləndirilmənin nəticələri mütəmadi olaraq təzələndikdə, torpaq, tikili və avadanlıqlar sinfi həm də dəyişən əsasda yenidən qiymətləndirilə bilər.

Əgər yenidənqiymətləndirmə nəticəsində aktivin balans dəyəri artarsa, onda bu artım yenidənqiymətləndirmə artımı başlığı altında birbaşa olaraq kapitalın kredit hissəsinə yazılmalıdır. Lakin, əgər bu aktiv bundan əvvəl yenidən qiymətləndirilmişdisə və onun nəticəsində həmin aktiv üzrə balans dəyərinin azalması mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınmışdısa, bu zaman, hər hansı sonrakı yenidənqiymətləndirmə artımı mənfəət və zərər haqqında hesabatda yalnız əvvəlki yenidənqiymətləndirmə azalması müqabilində tanına bilər. 40 Əgər yenidənqiymətləndirmə nəticəsində aktivin balans dəyəri azalarsa, bu zaman həmin azalma mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınmalıdır. Lakin, əgər əvvəlki tarixlərdə aparılan yenidənqiymətləndirmə nəticəsində hər hansı yenidənqiymətləndirmə artımı yaranmışsa və o artım yenidənqiymətləndirmə başlığı altında kapitalın kreditinə yazılmışsa, hər hansı növbəti hesabat tarixində yaranan azalma yenidənqiymətləndirmə hesabının kredit qalığı müqabilində həmin hesabın debitinə yazılmalıdır.

Torpaq, tikili və avadanlıqlar obyekt ilə bağlı müvafiq başlıq altında kapitalla daxil edilmiş yenidənqiymətləndirmə artımı, aktivin tanınmasının dayandırılması zamanı bölüşdürülməmiş mənfəətə köçürülə bilər. Yenidən qiymətləndirmə artımı aktivin faydalı istifadə müddətinin tamamilə başa çatması nəticəsində silindi və ya sadəcə olaraq aktivin satıldığı zaman tam həcmdə bölüşdürülməmiş mənfəətə köçürülə bilər. Lakin, buna baxmayaraq, artımın bir hissəsi müəssisə tərəfindən aktivin istifadə olunması zamanı da bölüşdürülməmiş mənfəətə köçürülə bilər. Belə olan halda, bölüşdürülməmiş mənfəətə köçürülmüş artımın məbləği aktivin yenidənqiymətləndirilmiş balans dəyəri əsasında hesablanmış amortizasiyası ilə aktivin ilkin dəyəri əsasında tanınan amortizasiyası arasındakı fərqi təşkil edir. Yenidənqiymətləndirmə artımından bölüşdürülməmiş mənfəətə köçürmələr mənfəət və zərər haqqında hesabatda əks etdirilmir.

Torpaq, tikili və avadanlıqların yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində mənfəət vergisinə səbəb olan hər hansı təsir “Mənfəət vergisi” adlı 12 №-li MUBS-a müvafiq tanınır və açıqlanır.

Maliyyə hesabatlarında torpaq, tikili və avadanlıqların hər bir sinfi üzrə aşağıdakı məlumatlar açıqlanmalıdır:

- (a) ümumi dəyərinin müəyyən edilməsində istifadə olunan ölçülmə əsasları;
- (b) tətbiq edilən amortizasiya metodları;
- (c) tətbiq edilən faydalı istifadə müddətləri və ya amortizasiya dərəcələri;
- (ç) dövrün əvvəlinə və sonuna olan ümumi balans dəyəri və yığılmış amortizasiya (yığılmış dəyərdən düşmə zərəri ilə birlikdə); və
- (d) aşağıdakıları əks etdirmək üçün dövrün əvvəlinə və axırına olan balans dəyərinin tutuşdurulub yoxlanılması:
 - (i) artım fərqləri;

(ii) satış üçün saxlanılmış kimi təsniflənmiş və ya 5 №-li MHBS-a uyğun olaraq satış üçün saxlanılan kimi təsniflənmiş silinmə qrupuna daxil edilmiş aktivlər və digər xaricəlmələr;

(iii) müəssisələrin birləşməsi vasitəsilə əldə etmələr;

(iv) 36 №-li MUBS-a uyğun olaraq kapitalda tanınmış və ya ondan çıxılmış dəyərdən düşmə zərərləri və bu Standartın 31, 39 və 40-cı maddələrinə əsasən yenidən qiymətləndirmə üzrə yaranan artmalar və ya azalmalar;

(v) 36 №-li MUBS-a uyğun olaraq, mənfəət və zərər haqqında hesabatda tanınan dəyərdən düşmə zərərləri;

(vi) 36 №-li MUBS-a uyğun olaraq, mənfəət və zərər haqqında hesabatda çıxılan dəyərdən düşmə zərərləri;

(vii) amortizasiya ayırmaları;

(viii) hesabat verən müəssisənin xarici fəaliyyətinin təqdimat valyutasına çevrilməsi daxil olmaqla, maliyyə hesabatlarının əməliyyat valyutasından təqdimat valyutasına yenidən hesablanması nəticəsində yaranan xalis məzənnə fərqləri; və

(ix) digər dəyişikliklər.

Maliyyə hesabatlarında əlavə olaraq həmçinin aşağıdakılar da açıqlanmalıdır:

(a) mülkiyyət hüquqları məhdud olan aktivlərin mövcud olması və onların balans dəyərləri və həmçinin öhdəliklər üzrə təminat şəklində girov qoyulan torpaq, tikili və avadanlıqlara aid aktivlərin balans dəyərləri;

(b) torpaq, tikili və avadanlıqların inşası müddəti ərzində onların balans dəyərində tanınan məsrəflərin həcmi;

(c) torpaq, tikili və avadanlıqların əldə edilməsi üzrə müqavilə öhdəliklərinin həcmi; və

(ç) mənfəət və zərər haqqında hesabatda ayrıca açıqlanmadıqda, mənfəət və zərər haqqında hesabatda daxil edilmiş dəyərdən düşmüş, itirilmiş və ya imtina edilmiş torpaq, tikili və avadanlıq obyektləri üzrə üçüncü tərəflərdən əldə olunmuş kompensasiyanın məbləği.

8 №-li MUBS-a uyğun olaraq, müəssisə cari və gələcək hesabat dövrlərində özünü biruzə verəcək ilkin uçotda dəyişikliklərin mahiyyətini və nəticəsini açıqlayır. Torpaq, tikili və avadanlıq üzrə belə açıqlama aşağıdakılara dair qiymətləndirmə üzrə dəyişikliklərdən yaranan bilər:

(a) son qalıq dəyərləri;

(b) torpaq, tikili və avadanlıq obyektinin sökülməsi, ləğvi və bərpası üzrə qiymətləndirilmiş dəyərləri;

(c) faydalı istifadə müddətləri; və

(ç) amortizasiya metodları.

Əgər torpaq, tikili və avadanlıqlar obyektini yenidənqiymətləndirmə dəyəri ilə təqdim edilərsə, bu zaman aşağıdakılar açıqlanmalıdır:

- (a) yenidən qiymətləndirmənin keçirilməsi tarixi;
- (b) müstəqil qiymətqoyma mütəxəssisinin cəlb edilib-edilməməsi;
- (c) obyektin ədalətli dəyərinin müəyyən edilməsində tətbiq edilmiş metod və əhəmiyyətli fərziyyələr;

(ç) obyektin ədalətli dəyərinin birbaşa olaraq fəal bazarda və ya əməliyyatın həyata keçirilməsində maraqlı olan, yaxşı məlumatlandırılmış və bir-birindən asılı olmayan tərəflər arasında ən son əməliyyatlarda müşahidə oluna bilən bazar qiymətlərinə ya da digər qiymətləndirmə üsullarına istinadən müəyyənləşdirilmə dərəcəsi;

(d) torpaq, tikili və avadanlıqların hər yenidənqiymətləndirilmiş sinfinin ilkin dəyər modelilə qiymətləndirilməsi ehtimalı nəticəsində tanınan bilən balans dəyəri; və

(e) dövr ərzində baş vermiş dəyişiklikləri və səhmdarlar arasında qalığın bölüşdürülməsi üzrə hər hansı məhdudiyyətləri göstərərək, yenidənqiymətləndirmə artımının məbləği.

Qeyri-maddi aktivlər ilə bağlı mühasibat uçotu qaydaları 38 №-li BMUS-da açıqlanır. Bu standart əsasən müəssisə qeyri-maddi aktivini yalnız və yalnız onun müəyyən meyarla uyğun olduğu halda tanımalıdır. Standart həmçinin, qeyri-maddi aktivlərin balans dəyərinin hesablanması üsullarını müəyyənləşdirir və qeyri-maddi aktivlərlə bağlı müəyyən açıqlamaların verilməsini tələb edir.

BMUS əsasən Qeyri-maddi aktivlər ilkin olaraq ilkin dəyəri əsasında qiymətləndirilməlidir.

Adətən müəssisənin ayrıca qeyri-maddi aktiv almaq üçün ödədiyi qiymət həmin aktivlə bağlı müəssisəyə gələcəkdə daxil olması ehtimal edilən iqtisadi səmərəni əks etdirir. Başqa sözlə desək, ehtimalın effekti özünü aktivin ilkin dəyərində büruzə verir. Bu səbəbdən, ayrıca alınan qeyri-maddi aktivlər üçün, 21(a) maddəsində göstərilən ehtimal tanınma meyarının yerinə yetirilməsi daima nəzərdə tutulmalıdır.

Bundan əlavə, ayrıca alınmış qeyri-maddi aktivlərin ilkin dəyərinin adətən düzgün qiymətləndirilməsi mümkündür. Bu xüsusən, alış zamanı nağd vəsaitdən və ya digər monetar aktivlərindən istifadə olunarkən baş verir.

Ayrıca alınmış qeyri-maddi aktivlərin ilkin dəyəri aşağıdakılardan ibarətdir:

(a) onun alış qiyməti, idxal rüsumları və satış endirimləri çıxıldıqdan sonra alış ilə bağlı ödənilməmiş vergilər də daxil olmaqla; və

(b) hər-hansı aktivin ehtimal olunan istifadə üçün yaradılmasına sərf olunan bütün birbaşa məsrəflər.

Birbaşa məsrəflərə aşağıdakıları misal gətirmək olar:

(a) aktivin işçi vəziyyətə gətirilməsindən birbaşa yaranan, işçilərin mükafatlandırılması üçün çəkilən xərclər xərcləri (“İşçilərin mükafatlandırılması” adlı 19 №-li MUBS-da müəyyənləşdirildiyi kimi);

(b) aktivin iş vəziyyətinə gətirilməsindən birbaşa surətdə yaranan peşəkar xidmət haqları; və

(c) aktivin düzgün fəaliyyət göstərib göstərmədiyini yoxlama xərcləri.

Qeyri-maddi aktivlərin ilkin dəyərinin bir hissəsini təşkil etməyən məsrəflərə dair nümunələr aşağıdakılardır:

(a) yeni məhsulun və ya xidmətin təqdimat xərcləri (reklam və stimullaşdırma fəaliyyətlərinə aid xərclər daxil olmaqla);

(b) biznesin yeni ərazidə və ya yeni kateqoriyadan olan müştərilərlə aparılması xərcləri (heyətin təlim xərcləri daxil olmaqla) və;

(c) inzibati və digər əlavə xərclər.

Qeyri-maddi aktivlərlə bağlı xərclərin balans dəyərində tanınması, aktivin rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulan tərzdə fəaliyyət göstərmək iqtidarında olduğu andan dayandırılır. Bu səbəbdən də, qeyri-maddi aktivin istismarı və yerdəyişməsi (yenidən təşkili) zamanı yaranan xərclər həmin aktivin balans dəyərinə daxil edilmir. Məsələn, aşağıdakı xərclər qeyri-maddi aktivlərin balans dəyərinə daxil edilmir:

(a) hələ istifadə edilməyən, lakin rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulan tərzdə fəaliyyət göstərə bilən aktiv üçün çəkilmiş xərclər; və

(b) ilkin əməliyyat itkiləri, məsələn, aktivdən irəli gələn məhsul üçün bazar tələbinin formalaşdırılması dövrü ərzində çəkilən xərclər.

Bəzi əməliyyatlar qeyri-maddi aktivlərin hazırlanması ilə bağlı baş verir, lakin aktivin rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulan tərzdə istifadəyə hazır etmək üçün üçün zəruri deyildir. Bu əlavə əməliyyatlar hazırlıq fəaliyyətləri zamanı və ya ondan əvvəl baş verə bilər. Əlavə əməliyyatlar aktivin rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulan tərzdə istifadəyə hazır etmək üçün zəruri olmadığından, əlavə əməliyyatlarla bağlı gəlir və əlaqəli xərclər dərhal mənfəət və ya zərər hesabında tanınır və onlarla bağlı gəlir və xərclərin müvafiq təsnifatlarına daxil edilir.

2.2. Uzunmüddətli investisiyaların yaranma mənbələri və onların uçotu problemləri.

Hər bir investisiya layihəsinə başlamamışdan əvvəl onun maliyyə mənbələrini müəyyən etmək vacibdir. Uzunmüddətli investisiyaların yaranma mənbələri təşkilatın öz vəsaitləri və cəlb edilmiş vəsaitlər ola bilər.

Müəssisənin öz vəsaitləri dedikdə- müəssisənin sərəncamında qalan gəlir, əsas vəsaitlər və qeyri-maddi aktivlərdən amortizasiya ayırmaları, yığım fondu vəsaitləri, sığorta ödənişləri və s. başa düşülür.

Cəlb edilmiş vəsaitlərə isə qaytarılmaq və ya əvəzsiz əsasda verilən uzunmüddətli kreditlər, büdcədən kənar fondların vəsaitləri, iştirakçıların əlavə daxil olan vəsaitləri, dövlət büdcəsindən daxilolmalar aiddir.

Zərurət yarandıqda investisiya fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə müvafiq investisiya fondları və digər təsisatları yaradıla bilər. Bu mənbələri daxili və xarici investisiya mənbələri kimi də qruplaşdırmaq olar:

Daxili investisiya mənbələri:

dövlət büdcəsi;

büdcədən kənar fondların vəsaitləri (prezidentin ehtiyat fondu, müxtəlif ölkə daxili humanitar və digər növ fondlar);

bank kapitalı;

ticarət kapitalı;

şəxsi vəsaitlər (müəssisə, təşkilat və vətəndaşların vəsaitləri);

dövlətlərarası kreditlər, grant və texniki yardımlar;

sığorta, sosial təminat fondlarının vəsaitləri və s.

Xarici investisiya mənbələri:

xarici hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaitləri;

beynəlxalq təşkilatların (humanitar, sosial təminat və s.) maliyyə vəsaitləri.

Maliyyələşdirmə fəaliyyətlərinin yerinə yetirilməsi üçün iki yol vardır – birbaşa maliyyələşdirmə və borc yolu ilə maliyyələşdirmə.

Birbaşa maliyyələşdirmədə investor müəssisəyə pul qoyur və ya hər hansı əmlak qoymaq yolu ilə müəssisənin nizamnamə kapitalını artırır və ya müəssisənin səhmlərini almaqla dividend hüququ əldə edir. Səhmlərin alınması zamanı şirkət üzərində əldə edilən hüquqların və ya hissənin miqyası səhmlərin sayı və ya onların nizamnamə kapitalındakı yeri ilə müəyyən edilir. Səhmlərə malik olmaq investora gələcəkdə əldə ediləcək mənfəətdən pay götürmək və müəssisənin ləğv edilməsi halında şirkətə məxsus olan əmlakdan öz hissəsini tələb etmək hüquqlarını verir.

Bir çox banklar bu gün özlərini “investisiya” bankları adlandırırlar ki, bu da tamamilə yanlışdır. Qeyri peşəkar olaraq fikirləşdikdə istənilən bank müştərilər tərəfindən qoyulan depozitlərdən investisiya kimi istifadə edir. Investisiya bankı

dedikdə, yeni qiymətli kağızların buraxılması ilə məşğul olan investisiya institutu nəzərdə tutulur. İnvestisiya banklarının investor əvəzinə maliyyə vasitəçisi kimi qəbul edilməsi daha məqsədə uyğundur.

Yeni səhm və ya istiqraz buraxmaq (yəni satmaq) istəyən şirkət ictimai təkliflərin və ya səhmlərin fərdi şəkildə buraxılması zamanı investisiya banklarının xidmətlərindən istifadə edə bilər. Bir çox hallarda investisiya bankları ilkin mərhələlərdə maliyyə layihələrinə cəlb olunurlar ki, bunda da məqsəd hansı növ qiymətli kağızların buraxılması və lazımi maliyyə vəsaitlərinin ən uyğun şərtlərlə hansı vaxtda toplanması haqda investisiya bankının mütəxəssislərinə şirkətin rəhbərliyinə kömək etmələri üçün şəraitin yaradılmasıdır. Şirkət – emitent və investisiya bankları arasındakı qarşılıqlı əlaqənin iki mexanizmi mövcuddur. İnvestisiya bankı emitentin buraxdığı bütün qiymətli kağızları müqavilə əsasında müəyyən edilmiş qiymətlərlə satın alır, bundan sonra isə satın aldığı qiymətli kağızları (əgər mümkündürsə) daha yuxarı qiymətlərlə öz investorlarına satır. Bu iki qiymət arasındakı fərq investisiya bankının mənfəətini təşkil edir. İnvestisiya bankı emitentin vasitəçisi kimi fəaliyyət göstərir və emitent buraxılmış qiymətli kağızların ümumi məbləği üzrə faiz gəlirləri əldə edir.

Dünya praktikası onu göstərir ki, investisiya bankları bir çox hallarda geniş miqyaslı islahatların həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaitlərinin təmin olunması üçün işə cəlb olunur (struktur bölmələrin maliyyələşdirilməsi və mövcud olan hər hansı yeni şirkətin yenidən təşkili, iki şirkətin birləşdirilməsi və ya bir şirkətin digər şirkətə bağlanması fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsi).

İnvestisiya fondu – pul vəsaitlərinin qiymətli kağızlara, həmçinin “İnvestisiya fondları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının normativ-hüquqi aktı ilə nəzərdə tutulmuş digər əmlaka kollektiv surətdə yatırılmasından mənfəətin əldə olunması məqsədini daşıyan:

- açıq səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılan hüquqi şəxsdir (səhmdar investisiya fondu);

- hüquqi şəxs yaradılmadan idarəçi tərəfindən idarə olunan əmlak toplusudur 28 (paylı investisiya fondu).

İnvestisiya fondlarının iki əsas kateqoriyaya bölünməsi qəbul edilmişdir: açıq və qapalı.

Açıq ayırmalar istənilən vaxt investorların səhmlərini azaltmağa və artırmağa imkan verir. Bu səbəbdən açıq ayırmalar fondlara yüksək məbləğdə vəsait ayıra bilməyən və yatırıqları vəsaitləri uzun müddət fondlarda saxlamaq arzusunda olmayan və bu öhdəliyi öz üzərinə götürmək istəməyən kiçik investorlar üçün daha cəlbedicidir. Müvafiq olaraq, açıq ayırmalar investorları likvidliyi ən yüksək olan maliyyə vasitələrinə investisiya qoymağa həvəsləndirir, bu da imkan

verir ki, qoyulan investisiya lazım olduqda asanlıqla yenidən nəğd vəsaitə çevrilə bilsin.

Qapalı fondlarda açıq fondlardan fərqli olaraq, investor qoyduğu vəsaiti yalnız müəyyən intervallarla təyin edilmiş vaxtlarda fondan götürə bilər. Bir çox qapalı fondlar investisiyanın həcmi ilə bağlı çox yüksək tələblər irəli sürürlər, ona görə də həmin fondlar əsasən institusional müştərilərlə birgə işləyirlər. Qapalı fondlar investisiyalarla bağlı yüksək likvidliyi təmin etmir, lakin bunun müqabilində həmin fondlar uzun müddətdə gəlirliliyin daha yüksək olmasına təminat verir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, investisiya fondlarının böyük əksəriyyətinin yazılı şəkildə tərtib edilmiş investisiya bildirişləri vardır ki, həmin bildirişlərdə fondun investisiya məqsədilə istifadə edə biləcəyi maliyyə vasitələri öz əksini tapmışdır.

Yuxarıda haqqında söhbət gedən bütün investorların hamısının bir ortaq xüsusiyyəti vardır – onların hamısı yalnız maliyyə investorlarıdır. Maliyyə investorları bir qayda olaraq iri miqyasda (xüsusilə nəzarət paketləri) səhmləri satın alırlar, investisiya qoyduqları müəssisənin həyata keçirdiyi fəaliyyətlər haqda spesifik bilgiler əldə etmək ehtiyacı hiss etmir və həmin müəssisələrin fəaliyyətləri ilə bağlı idarə etmə işlərinə müdaxilə etmirlər. Bütün bunları strateji investorlar həyata keçirirlər.

Maliyyə və strateji investorlardan başqa, bir də vençur fondları mövcuddur. Bir çox ölkələrdə vençur fondlarının fəaliyyəti artıq kapital bazarında ciddi sürətdə nəzərə çarpır və son onilliklər ərzində sürətlə inkişaf edir. Buna baxmayaraq vençur fondu anlayışına çox az ölkələrin qanunvericiliyində rast gəlmək olar. Vençur fondu - bu aktivlərinin strukturuna ciddi məhdudiyyətlər qoyulmayan və əmanətçiləri yalnız hüquqi şəxslər olan qapalı tipli investisiya fondudur. Bu cür investorlar əsasən şirkətin səhmlərinin böyük bir qisminin əldə edilməsində (adətən 20-40%, bəzən isə daha çox) maraqlıdırlar. Vençur investorları bir qayda olaraq, şirkətin inkişafı ilə bağlı hər hansı planları yoxdur, lakin onlar rəhbərlikdən belə planların işlənilməsinə və yenidən investisiyaların qoyulması dövründə həmin planlara sadıq qalınmasını tələb edirlər. Əksər hallarda vençur investorlar üçün təkrar investisiya dövrü üç ildən on ilə qədər qəbul edilmişdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin yönəldilməsi istiqaməti kimi innovasiya təbii və digər resurslardan qənaətlə istifadə üçün yeni imkanlar açır. “Yeniliklərin həyata keçirilməsi” kimi tərcümə olunan innovasiya əmək məhsuldarlığının artımına, istehsal olunan məhsulların kəmiyyətinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Texnoparklar kompleks innovasiya layihələrini həyata keçirirlər. Innovasiya müəssisələri texnopark ərazisində müstəqil hüquqi şəxslərdir və texnopark onların kommersiya fəaliyyətinə birbaşa müdaxilə edə bilməz. Innovasiya prosesində

vençur kapitalının da rolu getdikcə artır. Vençur kapitalının tətbiqi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Regional İnnovasiya Zonasının yaradılması sahəsindəki dünya təcrübəsindən istifadə edərək artıq respublikamız da bununla bağlı öz layihəsini hazırlamışdır.

Müəssisə tərəfindən maliyyə vəsaitinin qiymətli kağızların alınmasına yönəldilməsi, onun əsas fəaliyyət sahələrinə yeni maliyyə mənbələrinin və yeni kapital qoyuluşlarının cəlb edilməsinə gətirib çıxarır. Yeni mənbələr hesabına müəssisə fəaliyyətinə cəlb edilmiş pul vəsaitləri xidmət və digər iş sahələrində maliyyə xidməti bölmələri tərəfindən düzgün maliyyə-kredit siyasətinin aparılmasını tələb edir. Digər tərəfdən müəssisənin qoşulduğu sərməyədarlıq fəaliyyəti onun aktivlərinin artması kimi qəbul edilir və müəssisə üçün bu hal nəinki önəmlidir, hətta rəqabət mühitində özünü reallaşdırmaq istiqamətində əla perspektivli inkişaf istiqamətlərindəndir.

Müəssisənin daxili maliyyə resursları içərisində ən vacibi mənfəət və amortizasiya ayırmaları hesab olunur. Mənfəət müəssisənin istehsalat fəaliyyəti prosesində formalaşır, onun son nəticəsi istehsalın artımı və genişləndirilməsi mənbəyidir. Aydın məsələdir ki, hər bir müəssisənin əsas məqsədi daha çox mənfəət əldə etməkdir. Kəmiyyətcə o, hazır məhsulun, mal materiallar satışından, habelə satışdan kənar gəlirlərin xərclərdən çox olmasından alınmış, başqa sözlə müəssisənin ümumi gəlirlərinin ümumi xərclərindən çox olan məbləğini ifadə edir, lakin maliyyə resursları mənbəyi kimi müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi ümumi gəlir yox, onun bir hissəsi, yəni vergilər və digər məcburi ayırmalar ödənildikdən sonra yerdə qalan xalis mənfəət qəbul olunur. Bu xalis mənfəət yığım, istehlak və ehtiyat fondlarının formalaşmasına yönəldilir.

Müəssisənin digər daxili maliyyə mənbəyindən biri də amortizasiya ayırmalarıdır. Onlar əsas istehsal fondlarının və qeyri-material aktivlərinin aşınmasının pulla ifadəsidir. Amortizasiya ayırmaları məhsulun maya dəyərinə daxil edilir və sonralar məhsul satışından əldə olunan pul hasilatının tərkibində müəssisənin bankdakı hesablaşma hesabına qaytarılmaqla yığım fondunun formalaşmasının daxili mənbəyinə çevrilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə sadəcə geniş təkrar istehsalın maliyyələşməsində amortizasiyanın payı 50-70% təşkil edir. Bu baxımdan da, amortizasiya ayırmaları tətbiqinin genişləndirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kənardan cəlb edilmiş maliyyə vəsaitlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Təcrübə göstərir ki, cəlb edilmiş vəsaitlərsiz bir çox müəssisələr ahəngdar təsərrüfat fəaliyyətini qura bilmir. Normal iqtisadi situasiyalarda borc alınmış vəsaitlər istehsalın səmərəliliyini yüksəldir, istehsalın genişləndirilməsinə və sabitləşdirilməsinə zəmin yaradır. Borc resurslarının cəlb edilməsi kanallarının çoxluğu onlardan müxtəlif təsərrüfat situasiyalarında əlverişli şəraitlə istifadə etmək üçün münbit şərait yaradır.

Bank kreditləri, kommersiya kreditləri, faktoring, lizing, fərdi şəxslərin kreditləri və s. cəlb edilmiş vəsait mənbələrinə aiddir.

Borc kapitalının cəlb edilməsi müəssisənin dövriyyə fondlarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində zərurətə çevrilir. Belə ehtiyatlar müəssisənin yenidən qurulması və istehsalın texniki silahlandırılması, ilkin kapitalın yetərli olmaması, məhsul istehsalı, tədarükü, emalı, təchizatı və satışı prosesində mövsümlüyün mövcud olmaması zamanı, həmçinin müəssisənin özündən asılı olmayan səbəblər nəticəsində baş verə bilər. Borc kapitalı qısamüddətli (bir ilə qədər) və uzunmüddətli (bir ildən yuxarı) olur. Müəssisənin aktivlərinin hansı mənbə hesabına-qısamüddətli yaxud uzunmüddətli kapitalın-maliyyələşdirilməsi məsələsi istehsalat zərurətindən asılı olaraq hər bir konkret halda ayrıca həll olunur. Ancaq müəssisələr çox hallarda əsas kapitalın əksəriyyətini və dövriyyə kapitalının nisbətən sabit hissəsini uzunmüddətli kapital hesabına maliyyələşdirilməsinə üstünlük verirlər. Ömtə axınının həcmindən asılı olan dövriyyə aktivlərinin qalan hissəsi qısamüddətli kapital hesabına maliyyələşdirilir.

Maliyyələşmənin bütün kənar mənbələrini iki qrupun birinə aid edirlər: kreditlərin alınması və yaxud qiymətli kağızların buraxılması yolu ilə maliyyələşmə. Borc kapitalının kredit forması haqda ətraflı məlumat verək.

Dünya təcrübəsində aşağıdakı kredit növləri fərqləndirilir: bank, kommersiya, istehlak, dövlət, beynəlxalq və səlām kapitalı. Müəssisələr üçün ən önəmlisi kommersiya və əlbəttəki, bank kreditləridir.

Kommersiya kreditini müəssisə mal-material tədarük etdikdə, yaxud malgöndərən təşkilatda istehsalat ehtiyatları yarıtdıqda ala bilər. Bu növ kredit əksər kiçik müəssisələr üçün maliyyələşmənin mənbəyidir. Kapitalın cəlb edilməsinin bütün digər hallarında olduğu kimi, kommersiya krediti alan müəssisə asılılıq probleminə xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki malgöndərən müəssisəyə alış-verişsiz qiymət və yaxud daha aşağı keyfiyyətli mal “sırıya” və tələb edə bilər ki, müəssisə onun rəqibləri ilə işgüzar əlaqələri kəssin, həmçinin digər qeyri-münasib şərtləri yerinə yetirsin. Bütün dünyada istehsal-kommersiya tipli müəssisələr qısamüddətli və uzunmüddətli kredit ehtiyatlarının mənbəyi kimi ən çox kommersiya banklarından istifadə edirlər.

Müəssisələrin istehsal və sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilən bank kreditləşməsi kreditinin mahiyyətini və məzmununu əks etdirən prinsiplərə-qaytarılma, ödənişlilik və müddətlilik prinsiplərinə ciddi əməl olunmaqla həyata keçirilir. Bank kreditini həmin əməliyyatların aparılmasına respublikanın Mərkəzi Bankı tərəfindən lisenziyası olan ixtisaslaşdırılmış kredit-maliyyə təşkilatları verirlər. Kredit münasibətlərini kredit müqaviləsi və ya kredit sazişi tənzimləyir.

Uzunmüddətli investisiyaların uçotunun aktual problemlərindən biri uçotu tənzimləyici kompleks vahid-normativ sənədin olmamasıdır. Hal-hazırda

Azərbaycan Respublikasında 13 yanvar 1995-ci il tarixli, 952 sayılı “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunu qüvvədədir. Bu qanun tarixindən göründüyü ki, yenilənməsini, müasir və yeni standartlara cavab verən qanun layihəsi hazırlanmasını tələb edir.

Uzunmüddətli investisiyaların uçotu problemlərindən biri onların mühasibat və vergi uçotunda müxtəlif qiymətləndirilməsidir. Qaydaya əsasən, İnvestisiya aktivinin mühasibat uçotunda dəyəri vergi uçotundakı dəyərindən yuxarıdır. Bu onunla bağlıdır ki, vasitəlik və informasiya-məsləhət xarakterli xərcləri, müəyyən edilmiş normalar səviyyəsində kredit faizləri, qeydiyyatdan keçmiş rüsum və yığımlar və investisiya aktivlərinin əldə edilməsi ilə bağlı bir sıra xərcləri vergi qanunvericiliyi hesabat dövründə xərc kimi tanınmasına icazə verir, bununla gəlir vergisi bazasını azaldır. Təbii ki, belə yanaşma təşkilatlara daha sərfəlidir. Belə ki, mühasibat və vergi uçotu məqsədləri üçün investisiya aktivlərinin müxtəlif ilkin dəyərlərinin formalaşdırılması fərqlər ayaradaraq uçotun işini artırır. Belə problemlərlə üzləşməmək üçün belə xərcləri investisiya aktivləri dəyərinə daxil etməirlər. Təşkilat mühasibat hesabatlığında aktivin qiymətləndirilməsi qaydalarını pozaraq belə xərcləri 731 sayılı “Sair əməliyyat xərcləri” hesabına daxil edir.

Qeyd edilmiş problemin həlli yolu kimi istismara verilmiş əsas vəsait obyektlərinin daxili və xarici audit çərçivəsində, həmçinin vergi nəzarəti prosesində ilkin dəyərinin tam formalaşdırılmasının yoxlanılmasına nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi çıxışdır. Əgər ilkin dəyərə əsas vəsait obyektlərinin tikintisi və əldə edilməsi ilə bağlı bilavasitə və digər hər hansı xərclər daxil edilməyəcəksə, obyektin istismara verilməsindən sonra əmlakın vergi üzrə bazasının azalmasının riski artır.

Digər problemlərdən biri uzunmüddətli investisiyaların uçotunun idarəetmə uçotunun predmet-obyekt sahəsində müvafiq yerləşməməsidir, eyni zamanda kapital qoyuluşları haqqında qərarlar və investisiya büdcəsinin formalaşdırılması onun məzmununda qeyri-şərtsiz nəzərdən keçirilir.

Uzunmüddətli investisiyaların idarəetmə uçotunu təkmilləşdirmə nöqtəyindən nəzərindən investisiya xərcləri tərkibinin və onların təsnifləşdirilməsinin tənqidi qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Xərclərin uçotunun təşkili üçün daha vacib onların birbaşa və dolay xərclərə bölünməsidir. Birbaşa xarakterli investisiya xərclərinin meyarı onların obyektin əldə edilməsinə və ya tikintisinə birbaşa aidiyyəti olmasıdır, dolay xərclər isə obyektin maya dəyəri xərclərinin tərkibinə aid edilməməsidir. Əgər investisiya kredit hesabına həyata keçirilirsə, istifadə olunan kreditin faizləri investisiya aktivlərinin dəyərini artıracaq ki, bunlar da dolay investisiya xərclərinə aid ediləcək. Ona görə də ayrıca “Dolay investisiya xərcləri subhesabının açılmasını məqsədə uyğun hesab edirəm.

Uzunmüddətli investisiyaların yaranma mənbələrinin uçotunda problemlərdən biri mövcud hesabların dövryyəsinin təşkilatın hansı pul vəsaiti mənbələri hesabına investisiya layihəsini maliyyələşdirməsi sualına cavab verməməsidir. Hər bir mənbə üzrə balans arxası hesab açılmasını təklif edirəm.

2.3.Uzunmüddətli investisiyaların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Uzunmüddətli investisiyaların uçotunun təhlili zamanı bir sıra problemlər meydana çıxır.

- müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq müəssisədə uçot siyasətinin olmaması;
- mühasibin biliklərinin bu sahədə azlığı;
- sənəd dövriyyəsinin şifahi razılaşmasının qarşısının alınması üçün təsdiqlənmiş sənəd dövriyyəsi qrafikinə olmaması;
- uzunmüddətli investisiyaların uçotu zamanı informasiyanın çatışmamazlığı və ya qeyri-dəqiqliyi;
- Müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən tikintiyə, xərclərə nəzarətin olmaması;
- Mühasibin təsdiqlənmiş ilkin sənədlərinin yoxlamaması;
- Uçotun avtomatlaşdırılmasının çatışmamazlığı.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün uzunmüddətli investisiyaların uçotunu təkmilləşdirmək üçün aşağıdakıları təklif etməyi məqsədə uyğun hesab etmək olar:

1. Müəssisənin uçot siyasəti- maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi zamanı müəssisə tərəfindən tətbiq edilən konkret prinsiplər, əsaslar, şərtlər və qaydaları əhatə edir.Uçot siyasəti vasitəsilə mühasibat uçotu sistemi liberallaşır, normativ tənzimləmə sistemi təkmilləşir, beynəlxalq mühasibat standartlarına dair müəssisənin uçot siyasəti Baş mühasib tərəfindən hazırlanır və müəssisə Rəhbəri tərəfindən təsdiqlənir.Buna görə iş prosesində uçot siyasətində baş verə biləcək dəyişiklikləri təsərrüfatın həyatına daxil etmək üçün qanunvericiliyə müvafiq olaraq ona dəyişikliklər edilməsi nəzərdə tutmaq olar.
2. İlkin informasiyanın daxil olmasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə vaxtlı-vaxtında uçot registrlərində və hesabatların tərtibində informasiyanın əks etdirilməsi sənəd dövriyyəsi qrafikini təşkil etmək lazım gəlir.Bu, mühasiblərin məhsuldarlığını artırmaqla, onun nəzarət funksiyalarının güclənməsinə, uçot işlərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinin artırılmasına, eyni zamanda ilkin sənədlərin lazımi icraçıya çatdırılmasını təmin edə bilər. Buna görə həmin halın uçot siyasətinə əlavə olunması məqsədə uyğun olar.
3. Müəssisə rəhbəri tərəfindən uzunmüddətli investisiya qoyuluşunun uçotuna nəzarət gücləndirilməli, müəssisə rəhbərinin mühasibat sənədlərini nəzərdən keçirməsi, bu sahədə qüvvədə olan normativ aktların öyrənilməsi, işçilər üzərində əlavə nəzarətin olmasını tələb edir. Bu cür yanaşma vəsaitlərin daha səmərəli xərclənməsinə gətirib çıxarmaqla, bu və ya digər ehtiyac olunan obyektin alınması üçün rəhbərliyin inandırılmasına az vaxt sərf

edilməsinə, müəssisənin işçilərinin vəsaitlərin istifadəsində intizamı gücləndirməyə xeyli məsuliyyətlə yanaşmağı tələb edir.

4. Uzunmüddətli investisiyaların uçotu problemlərindən biri onların mühasibat və vergi uçotunda müxtəlif qiymətləndirilməsidir. Qaydaya görə, İnvestisiya aktivinin mühasibat uçotunda dəyəri vergi uçotundakı dəyərindən yuxarıdır. Bu onunla bağlıdır ki, vasitəçilik və informasiya-məsləhət xarakterli xərcləri, müəyyən edilmiş normalar səviyyəsində kredit faizləri, qeydiyyatdan keçmiş rüsum və yığımlar və investisiya aktivlərinin əldə edilməsi ilə bağlı bir sıra xərclərin hesabat dövründə xərc kimi tanınmasına vergi qanunvericiliyi ilə icazə verilir, bununla da gəlir vergisi bazası xeyli azalır. Təbii ki, belə yanaşma təşkilatlar üçün daha sərfəlidir. Mühasibat və vergi uçotunun məqsədləri üçün investisiya aktivlərinin müxtəlif ilkin dəyərlərinin formalaşdırılmasında əmələ gələn fərqlər yaradaraq uçotun işini artırır. Belə problemlərlə üzləşməmək üçün belə xərcləri investisiya aktivlərinin dəyərinə daxil etməirlər. Təşkilat mühasibat hesabatlığında aktivin qiymətləndirilməsi qaydalarını pozaraq belə xərcləri 731 sayılı "Sair əməliyyat xərcləri" hesabına daxil edir.

Qeyd edilən problemin həlli yolu kimi istismara verilmiş əsas vəsait obyektlərinin daxili və xaric olması audit çərçivəsində, həmçinin vergi nəzarəti prosesində ilkin dəyərinin tam formalaşdırılmasının yoxlanılmasına nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi çıxış edir. Əgər ilkin dəyərə əsas vəsait obyektlərinin tikintisi və əldə edilməsi ilə bağlı bilavasitə və digər hər hansı xərclər daxil edilməyəcəksə, obyektin istismara verilməsindən sonra əmlakın vergi üzrə bazasının azalmasının riski artır. Bütün bunlar uçot siyasətinin yenidən hazırlanmasında nəzərə alınmalıdır.

5. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, əsas vəsaitlərin ilkin dəyərinin və onların modifikasiya və yenidən bərpası, əsas vəsaitlərin dəyərini artıran xərclərin formalaşdırılması qaydaları uzunmüddətli investisiya qoyuluşları çərçivəsində yaranan xərclərin formalaşmasına nəzarət aparmağa imkan verir. Lakin xərclər üzərində nəzarət informasiyanın əks etdirilməsi sayəsində daha lokal və xüsusi uçot registri səviyyəsində təmin olunur. Bu zaman adi registrlərdə məlumatların əks etdirilməsi müəssisənin investisiya qoyuluşlarının intensivliyini qeyri-adekvat əks etdirir. Bu, integrasiya registrlərində dövriyyə məlumatlarını süni olaraq əks etdirir və maliyyə qoyuluşu əməliyyatlarının yığım və amortizasiya intensivliyinə uyğun olur. Belə ki, bu, mühasibat uçotu yazılışlarının təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyəti deyil, şərti-uçot xarakter daşması ilə əlaqənin olmasını sübut edir. Belə halların da uçotun təşkilində nəzərə alınması daha səmərəli olar.

6. Uzunmüddətli investisiyaların yaranma mənbələrinin uçotunda əmələ gələn problemlərdən biri də mövcud hesabların dövryyəsinin təşkilatın hansı pul vəsaiti mənbələri hesabına investisiya layihəsini maliyyələşdirməsi sualına cavab verilməməsidir.
7. Uzunmüddətli investisiyaların idarəetmə uçotunu təkmilləşdirmə nöqtəyindən investisiya xərclərinin tərkibinin və onların təsnifləşdirilməsinin tənqidi qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Xərclərin uçotunun təşkili üçün daha vacib məsələ onların birbaşa və dolay xərclərə bölünməsidir. Araşdırmalar göstərir ki, birbaşa xarakterli investisiya xərclərinin meyarı, onların obyektin əldə edilməsinə və ya tikintisinə birbaşa aidiyyəti olması, dolay xərclərin isə obyektin maya dəyəri xərclərinin tərkibinə aid edilməməsidir. Əgər investisiya kredit hesabına həyata keçirildikdə, istifadə olunan kreditin faizləri investisiya aktivlərinin dəyərini artırır ki, bunlar da dolay investisiya xərclərinə aid edilməlidir. Ona görə də ayrıca “Dolay investisiya xərcləri” subhesabının açılmasını məqsədəuyğun hesab etmək olar.
8. Müəssisələrdə uçotu beynəlxalq mühasibat standartlarına uyğun təşkil etmək məqsədəuyğun sayılmalıdır. Qloballaşma dövründə beynəlxalq standartlardan istifadə etməmək, xarici şirkətlərlə işləyərkən problemlər yarada bilər ki, belə problemlə üzləşməmək üçün “Mühasibat uçotu haqqında” qanunun tələbinə uyğun işləməyə keçmək günün ən vacib məsələsi olmalıdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, uzunmüddətli investisiyaların uçotunun effektivliyinin artırılması informasiyanın qruplaşdırılması və təqdim edilməsi metodu ilə baş verir.

Və nəhayət, qeyd edək ki, ilk fürsətdə uçotun avtomatlaşdırılmış formasına keçmək lazımdır. Uçotun avtomatlaşdırılması vaxta qənaət edir, təsərrüfatda uçot işlərini daha sadələşdirir, mühasibat yazılışlarının və illik hesabatların tərtibində səhvlərin azalmasına gətirib çıxarır. Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırmasını tədricən aparmaq lazımdır. Bunun üçün daha mükəmməl mühasib proqramlarını əldə etmək və istifadə etmək lazımdır.

Bütün bunlar, nəinki uzunmüddətli investisiyaların uçotunu, eyni zamanda müəssisənin ümumilikdə uçot işlərini təkmilləşdirə bilər. Eyni zamanda, düzgün qurulmuş və sistemləşdirilmiş uçot informasiyası istehsalın effektiv idarə edilməsini təmin edər.

III FƏSİL. Uzun müddətli investisiyaların təhlilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1. Uzun müddətli investisiyaların təhlili, onlarda istifadə edilən informasiyalar.

İstənilən mülkiyyət formasına məxsus təsərrüfat subyektinin investisiya fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyətlərini davam etdirmək və genişləndirmək, daxili və xarici bazarlarda yerlərini möhkəmləndirmək üçün vacib strateji istiqamətdir. Müəssisə və təşkilatlarda innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi, fəaliyyət miqyaslarının genişləndirilməsi, sərfəli xammal ehtiyatları, əmək resursları olan, son məhsulun istehlakçılara yaxın yerlərdə yeni istehsal sahələrinin yaradılması, mövcud texniki vəsaitlərin modernləşdirilməsi və yenidən qurulması, məhsulun keyfiyyətinə xələl gətirmədən əmək və material resurslarına qənaətlə imkan verən maşın və avadanlıqların əldə edilməsi, mütərəqqi və qənaətcil texnologiyaların mənimsənilməsi istehsal və kommersiya fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynayır.

Bu yaxınlaradək ölkəmizdə iqtisad elmində investisiyaların təhlili, iqtisadi təhlilin bu və ya digər növündə tədqiqatın ayrıca obyekt kimi şərh edilmirdi. Son illərdə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində, xüsusilə də, xarici investisiyaların sürətli artımı mülkiyyət formasından, tabeçiliyindən, istehsal istiqaməti və miqyaslarından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində investisiya fəaliyyətinin təhlilini zəruri edir.

İnvestisiya qoyuluşlarının miqyasları sürətlə artan indiki şəraitdə uzunmüddətli kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi probleminə aid kompleks məsələlərin həlli idarəetmə sistemində maliyyə (uzunmüddətli investisiyaların hansı vəsait mənbələri hesabına, hansı həcməldə, hansı şəraitdə, hansı nisbətlərdə maliyyələşdirmənin mümkünlüyünü və effektivliyini təmin etmək üçün), investisiya (xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri təsərrüfat fəaliyyətinin mümkün istiqamətləri, aktivlərin ayrı-ayrı növləri arasında optimal bölüşdürmək üçün) və əməliyyat qərarlarının müəssisə xərclərinin həcmi və strukturunu, hazır məhsulun reallaşdırılmasının mümkünlüyünü, xammal tədarükünün ahəngdar təminatını, ixtisaslı və peşəkar kadrlara tələbatın ödənilməsini təyin etmək üçün effektivliyinin əsaslandırılmasını ancaq iqtisadi təhlilin köməyi ilə həll etmək mümkündür.

İnvestisiyaların təhlilinin əsas məqsədi: uzunmüddətli investisiyaların həyata keçirilməsinə tələbatın mümkünlüyü, miqyasları, məqsədə uyğunluğu, gəlirliliyi və təhlükəsizliyini obyektivcəsinə qiymətləndirmək, müəssisədə investisiyaların inkişafının istiqamətləri və kapitalın effektiv qoyuluşunun üstün sahələrini təyin etmək, investisiya qoyuluşlarına yönəldilən vəsaitdən istifadə prosesində faktiki nəticələrin əvvəllər planlaşdırılan nəticələrdən kənarlaşmalara obyektiv və subyektiv amillərin, daxili və xarici amillərin təsirini hesablamaq və optimal idarəetmə qərarları hazırlamaqdan ibarətdir.

Müasir şəraitdə investisiya bazarı çox mürəkkəbdir və iqtisadiyyatın aşağıdakı sahələrində mövcuddur: 1) iqtisadiyyatın maddi bölməsinə investisiyalar; 2) iqtisadiyyatın maliyyə bölməsinə investisiyalar (qiymətli kağızlara investisiyalar); 3) iqtisadiyyatın innovasiya bölməsinə investisiyalar.

İqtisadiyyatın maddi bölməsində həyata keçirilən investisiyalar əsas maddi obyektlərdən, yaxud investisiyaların istiqamətlərindən asılı olaraq aşağıdakılara bölünür:

- əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşları;
- daşınmaz əmlaka investisiyalar;
- digər real aktivlərə investisiyalar.

Əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşları əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarıdır. Əsas vəsaitlərə kapital qoyuluşları dedikdə, onların rekonstruksiyası, texniki cəhətdən yenidən qurulması və modernləşdirilməsi, fəaliyyətdə olan müəssisənin genişləndirilməsi, istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikilməsi başa düşülür.

Əsas kapitalla investisiyalar-əsas fondların yaradılmasına, təkrar istehsalına (yeni tikintiyə, obyektlərin genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına və texniki vəsaitlərlə təchiz edilməsinə, binaların, qurğuların, maşınların, avadanlıqların, alət və inventarların alınmasına, əsas sürünün yaradılmasına, çoxillik əkmələrə və s.) yönəldilmiş xərclərin məcmusudur. Daşınmaz əmlaka investisiyalar dedikdə, torpaq sahələrinə, sənaye və mülki obyektlərə, yaşayış evlərinə, hava və dəniz gəmilərinə, dövlət qeydiyyatı olan kosmik obyektlərə, qurtarmış (bitməmiş) tikinti obyektlərinə, binaların icarə edilməsinə investisiyalar başa düşülür.

Digər real aktivlərə investisiyalara - qızıl və digər qiymətli mallara, yuvilir məmulatlarına, incəsənət əsərlərinə investisiyalar daxildir.

Beynəlxalq praktikada kapital qoyuluşlarına investisiya layihələri rentabellik normasına görə rentabelli və sıfır rentabelli investisiyalara bölünür. Sıfır rentabelli, yaxud mənfəət verməyən investisiyalara ekoloji və istehsal təhlükəsizliklərinə investisiyalar daxil edilir.

Innovasiya bölməsinə ayrılan investisiyalar maliyyə vəsaiti qoyuluşlarının əsas istiqamətini təşkil edir. Bunları: 1) intellektual (ixtirlər, kəşflər, patentlər, səmərələşdirici təkliflər, lisenziyalar, müxtəlif növlərdə NOU-XAU, istehsalın və əməyin təşkilinin yeni metodlarının layihələşdirilməsi) və xüsusi innovasiya investisiyalarına ayırmaq olar.

İnvestisiya qoyuluşlarının obyektlərinə görə investisiyalar real və maliyyə investisiyalarına bölünür.

Real investisiyalar müəssisənin mövcud maddi-texniki bazasının təzələnməsinə, onun istehsal gücünün artırılmasına, yeni məhsul çeşidlərinin və

texnologiyaların mənimsənilməsinə, yaşayış evlərinin, mədəni-məişət və sosial obyektlərin tikilməsinə, ekoloji tədbirlərə vəsait qoyuluşudur.

Maliyyə investisiyalarına qiymətli kağızlara uzunmüddətli qoyuluşlar, xammalın göndərilməsini və məhsulun reallaşdırılmasını təmin edən korporativ birgə müəssisələrə uzunmüddətli qoyuluşlar aid edilir.

İnvestisiyalar ölkə iqtisadiyyatının inkişafında böyük rol oynayır. Onların köməyi ilə fəaliyyətdə olan müəssisələrin maddi-texniki bazası möhkəmləndirilir, əsas fondların təkrar istehsalı genişləndirilir, iş adamlarının əmək və sosial şəraiti yaxşılaşdırılır, istehsal resurslarına qənaət edilir, məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin, məsrəftutunun azaldılmasına, mənfəətin çoxaldılması və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə nail olunur. İqtisadiyyatın inkişafının indiki mərhələsində təsərrüfat subyektlərində yeni məhsul çeşidlərinin mənimsənilməsi, buraxılan məhsulların keyfiyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, əlavə pul vəsaiti və pul ekvivalentlərin dövrüyyəyə cəlb olunması problemləri həll edilir.

Bütün bunlar dövlət və sahibkar üçün, habelə investorların özlərinin faydalılığın təhlilini aparmaqla müəyyən edilir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə almaqla uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarının genişləndirilməsi, formalaşdırılması və onlardan effektiv istifadəni müəyyən etmək üçün iqtisadi təhlilin qarşısında duran vəzifələri müəyyən etmək lazımdır.

Bu vəzifələr aşağıdakılardır:

- İnvestisiya (kapital) qoyuluşları üzrə planın yerinə yetirilməsi səviyyəsini müəyyən etmək və qiymətləndirmək;
- İnvestisiya qoyuluşlarının tərkibi, strukturu və dinamikasını öyrənmək və qiymətləndirmək;
- İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbələrini öyrənmək və qiymətləndirmək;
- İnvestisiya (kapital) qoyuluşu layihələrinin iqtisadi effektivliyini qabaqcadan öyrənmək;
- Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının effektivliyini öyrənmək və qiymətləndirmək;
- Lizinq əməliyyatlarının effektivliyini öyrənmək və qiymətləndirmək;
- İnvestisiya qoyuluşlarından effektiv istifadənin təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi göstəricilərinə təsirini təyin etmək və qiymətləndirmək;
- İnvestisiya qoyuluşları üzrə istifadə olunmayan ehtiyatları müəyyən etmək və qiymətləndirmək.

- İnvestisiya qoyuluşlarının mənbələrini, strukturunu və onlardan istifadəni müəyyən etmək üçün aşağıdakı informasiya mənbələrindən istifadə olunur: İnvestisiya layihələri, «Əsas vəsait obyektlərinin işə salınmasının yerinə yetirilməsi

və kapital qoyuluşlarının istifadəsi haqqında hesabat» forması, «Təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilən işlərin maya dəyəri», «Əsas fondların (vəsaitlərin) və digər qeyri-maddi aktivlərin mövcudluğu və hərəkəti haqqında hesabat», (11 sayılı forma - illik), analitik mühasibat uçotu məlumatları, müəssisənin biznes-plan, layihə-smeta sənədləşdirmələri və s.

İnvestisiya fəaliyyətini təhlil etmək üçün, ilk növbədə, onu xarakterizə edən göstəricilər sistemini bilmək lazımdır. Planlaşdırma və iqtisadi təhlil işlərində investisiya fəaliyyətini xarakterizə edən ümumi göstəricilər öyrənilir. İnvestisiya layihələrinin hazırlanması, investisiya fəaliyyətinin planlaşdırılması, proqnozlaşdırılması və təhlili işlərində investisiyaların ümumi həcmi və xalis investisiyaların həcmi göstəricilərindən istifadə edilir. Ümumi investisiya-hesabat dövründə həyata keçirilən bütün investisiyaların cəmi həcmi xarakterizə edir. Xalis investisiyaların həcmi investisiyaların ümumi həcmində hesabat dövründə amortizasiya ayırmaları məbləğini çıxmaqla müəyyən edilir. İnvestisiya qoyuluşlarının effektivliyini təyin etmək məqsədilə bir neçə variantda hesablamalar aparılan zaman investisiyanın ümumi məbləğində xalis investisiya məbləğinin çox olması, habelə ümumi investisiya məbləğində xalis investisiya məbləğinin payının (xüsusi çəkisinin) yüksək olması mənfəətinin xeyli hissəsini investisiya fəaliyyətinə yönəldən müəssisənin iqtisadi potensialının yüksəlməsini xarakterizə edir. Xalis investisiyaya dair mənfi məbləğin olması müəssisənin iqtisadi potensialının azalmasını, özünün mənfəətinin və amortizasiya fondunun bir hissəsinin investisiyaya yönəldiyini göstərir. Xalis investisiya məbləğinin sıfıra bərabər olması investisiyalaşdırmanın ancaq amortizasiya ayırmaları hesabına həyata keçirildiyini və müəssisədə iqtisadi artımın, mənfəəti çoxaltmaq üçün iqtisadi bazanın olmamasını göstərir.

Sadalanən göstəricilər dəyər ifadəsində hesablanır. Uzunmüddətli investisiya qoyuluşları zamanı qiymətlər mütəmadi olaraq dəyişilir. Buna görə də, investisiya qoyuluşları üzrə planın yerinə yetirilməsini, investisiya qoyuluşları həcmələrinin dinamikasını dəqiq öyrənmək və qiymətləndirmək üçün təhlil zamanı qiymətlərin artması indekslərini hesaba almaq lazımdır.

Uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarının təhlili və effektivliyinin qiymətləndirilməsi müvafiq maliyyə qərarlarının qəbul edilməsi tələb olunan idarəetmə obyektinin müxtəlif tərəflərini xarakterizə edən digər göstəricilər sistemi ilə bilavasitə bağlıdır. İqtisadi təhlilin digər istiqamətlərində olduğu kimi, bir çox sosial-iqtisadi, maliyyə, texniki və ekoloji göstəriciləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1)dəyər və natural göstəricilər; 2)kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri; 3)həcm və udel göstəricilər;

İnvestisiya proqramının yerinə yetirilməsində eyni vaxtda çoxlu sayda daxili və xarici, obyektiv və subyektiv amillər təsir göstərdiyinə görə analitik

tədqiqatlarda, xüsusilə də operativ təhlil işlərində parametrik, sosial-iqtisadi, maliyyə, marketing və ekoloji göstəricilərdən kompleks şəkildə istifadə zəruridir.

İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin bütün mərhələlərində onların dəyərini, gəlirlərini və xərclərini hesablamaq investisiya təhlilinin ümdə məsələsidir. İnvestisiya layihələrinə kapital qoyuluşları, böyük məbləğlərdə maliyyə və digər resursların xərclənməsi, habelə uzun müddət ərzində müəyyən həcmdə gəlirlərin formalaşdırılması ehtimalı mütəmadi olaraq təhlil edilir. İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsindən əldə olunan gəlirlərdən (G) çəkilən xərcləri (X) çıxmaqla layihə üzrə məsrəflərdən mütləq effekt (ME) hesablanır. Gəlirlərin məsrəflərə nisbəti layihənin effektivliyinin nisbi göstəricisidir. Nisbi effektivlik göstəricisi mütləq effektivlik göstəricisi ilə müqayisədə məsrəflərin effektivliyini daha dürüst xarakterizə edir.

Beynəlxalq praktikada investisiya layihələrinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin təhlilində bir çox metodlardan istifadə edilir.

1. Kapital qoyuluşlarının rentabelliyyəsinin və ödənilməsi müddətlərinin hesablanması metodu;

2. Layihənin tətbiqi nəticəsində məsrəflərin azalmasının hesablanması metodu;

3. Çevrilmiş məsrəflərin təhlili metodu;

4. Xalis cari dəyərin hesablanması metodu;

5. Alınan mənfəətə görə müqayisə metodu;

6. Daxili rentabellik normasının hesablanması metodu.

Kapital qoyuluşlarının rentabelliyyəsinin və ödənilməsi müddətlərinin hesablanması metodu çox sadədir və buna görə də, təcrübədə daha çox istifadə olunur.

Bu metoddan istifadə olunduqda investisiya layihələrinin rentabelliyyətini, ödənilməsi müddətlərini sahə hesablamalar aparmaqla təyin etmək, normativ (smeta) göstəricilərlə tutuşdurmaqla kənarlaşmaları və onların səbəblərini öyrənmək, sərfəli variantı seçmək mümkün olur.

Materiallarından istifadə edilən Klakson MMC öz layihəsinin həyata keçirilməsinə dair planda cəmi 40 mln. manat məsrəflər (CM) və hər il 8 mln. manat xalis gəlir (XG) əldə etmək nəzərdə tutmuşdur.

Bu layihə üzrə:

1. məsrəflərin rentabelliyyəsi:

$$R = XG : CM \times 100 = 8 \text{ mln} : 40 \text{ mln} \times 100 = 20\%;$$

2. investisiyanın ödənilməsi müddəti ÖM:

$$\text{ÖM} = 40 \text{ mln} : 8 \text{ mln} = 5 \text{ il olur.}$$

Təcrübədə investisiya layihələrinin effektivliyinin təhlilində bir neçə variantda hesablamalar aparılır və kapital qoyuluşlarının hesablanan rentabellik səviyyəsi

normativ rentabellikdən yüksək olan varianlar içərisində ən sərfəlisinin qəbul edilməsi barədə qərar qəbul edilir.

Layihənin həyata keçirilməsinə məsrəflər 700 mln manat təşkil edir və obyektin 7 ildə gəlir gətirməsi nəzərdə tutulur. Bu halda məsrəflərin ödənilməsinə dair hesablama belə olar.

Cədvəl 1.

Layihənin yerinə yetirilməsi üçün əldə edilən gəlir

İllər	Layihənin həyata keçirilməsinə məsrəflər	həyata cəmi	Gəlirlər (faiz və vergi ödəmələri çıxmaqla), milyon manat	
			I variant	II variant
1	2		3	4
0	700 mln		-	-
1			150	85
2			270	115
3			280	250
4			200	260
5			200	590
6			210	520
7			200	500
Yekunu			1310	2320

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi investisiya layihəsi üzrə məsrəflər birinci variantda 3 ildə ($150+270+280=700$ mln man), ikinci variantda isə daha gec, yəni 4-cü ildə ($85+115+250+270=710$ mln man) ödənilir. Deməli, ödənilmə səviyyəsinə görə birinci variant daha sərfəlidir. Lakin, ikinci variant birinci variantla müqayisədə $2320-1310=1010$ mln man , yaxud 77,0% çox ($1010 \times 100 : 1310$) xalis gəlir verir.

Rentabellik səviyyəsinə dair göstərici hansı variantda layihənin effektiv olduğunu daha dəqiq göstərir. Ümumi rentabellik:

Birinci variantda: $(1310-700):700=0,8714$, yaxud 87,14% olur.

İkinci variantda: $(2320-700):700=0,23143$, yaxud 231,43% olur.

Deməli, ikinci variant sahibkar üçün daha faydalı olur.

Bu metodla hesablama apardıqda istehsal edilən məhsulun maya dəyəri (MD_s) ilə kapital qoyuluşları nəticəsində alınan layihə gücündən istifadədən sonra maya dəyəri (MD_s) arasındakı fərqi kapital qoyuluşları məsrəflərinə (KQM) bölməklə məsrəflərə qənaət (MQ) təyin edilir:

$$MQ=(MD_s-MD_s):KQM$$

Bu formulada kapital qoyuluşlarına dair layihənin hazırlanmasında və sonrakı mərhələlərdə məhsulun əməktutumunun, materialtutumunun, habelə bütövlükdə məsrəftutumunun azaldılması əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

Çevrilmiş məsrəflərin təhlili metodu. Təcrübədə alınan effektin qiymətləndirilməsi üçün layihəyə investisiya edilmiş kapitalla ölçülən və kapital qoyuluşlarının effektivliyini xarakterizə edən nisbi göstəricilərdən istifadə edilir. Çevrilmiş məsrəflər üsulu belə metodlardan biridir. Bu metoddan istifadənin zəruriliyi ondan irəli gəlir ki, məhsulun maya dəyəri göstəricisi ancaq bir ilə aiddir, kapital qoyuluşları isə daha böyük dövr əhatə edir. Beləliklə, kapital qoyuluşları dövrünün uzunluğunu hesaba almaqla maya dəyərinə çevirmək lazım gəlir ki, onları cəmləmək mümkün olsun. Çevrilmiş məsrəflər metodu ayrı-ayrı istehsal sexlərində istehsal avadanlıqlarının modernləşdirilməsi, mütərəqqi istehsal texnologiyalarının tətbiqinin effektivliyinin hesablanılmasında daha çox istifadə edilir.

Kapital qoyuluşlarının istehsal olunan məhsulun illik maya dəyərinə çevrilməsi aşağıdakı formuldən istifadə etməklə hesablanır:

$$CM_{il} = MD + (N \times KQ)$$

CM_{il} -il dövrünə çevrilmiş məsrəflərin həcmi;

MD -nəzərdə tutulan variantda məhsulun maya dəyəri;

N -kapital qoyuluşlarının normativ effektivliyi əmsalı (bu əmsal fondveriminin, əməyin məhsuldarlığının və digər mikroiktisadi göstəricilərin artımından asılı olaraq dəyişilə bilər).

KQ -kapital qoyuluşlarının həcmidir.

Bu formuladan istifadə etməklə həm maya dəyəri və həm də kapital qoyuluşu üzrə məsrəflərin effektivliyini təyin etmək üçün bir neçə variantda hesablamalar aparılır, çevrilmiş məsrəflər məbləği az olan variant sərfəli hesab olunur və texniki avadanlıqların modernləşdirilməsi planına daxil etmək üçün qərar qəbul edilir.

MMC-nin meneceri hazır məhsul buraxılışı sexində konveyer xəttinin modernləşdirilməsinə kapital qoyuluşları barədə 4 variantda investisiya qoyuluşlarına dair sənədləşmələr təqdim etmişdir. Bunlar aşağıdakı analitik cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Cədvəl 2.

İstehsal edilən məhsula çəkilən məsrəflərin dinamikası.

Göstərici	Variantlar			
	Birinci	İkinci	Üçüncü	Dördüncü
A	1	2	3	4
1.İstehsal edilən məhsulun maya dəyəri (MD), min manat	1275	1170	1380	1100
2.Kapital qoyuluşlarının həcmi (KQ), min manat	2070	2370	1850	2400
3.Kapital qoyuluşlarının normativ effektivliyi əmsalı	0,25	0,25	0,25	0,25

MMC-nin daha effektiv variantı seçməsi üçün yuxarıda verilən formuladan istifadə etməklə çevrilmiş məsrəflərin həcmi hesablayaq:

Birinci variantda- $CM_{il}=1275+(0,25 \times 2070)=1792,5$ min man;

İkinci variantda- $CM_{il}=1170+(0,25 \times 2370)=1762,5$ min man;

Üçüncü variantda- $CM_{il}=1380+(0,25 \times 1850)=1842,5$ min man;

Dördüncü variantda- $CM_{il}=1100+(0,25 \times 2400)=1700$ min man.

Ayrı-ayrı variantlar üzrə çevrilmiş məsrəflərə dair hesablamalardan görüldüyü kimi, dördüncü variantda kapital qoyuluşlarının həcmi digər variantlarla müqayisədə daha çoxdur. Buna baxmayaraq, bu variantda maya dəyərində çevrilmiş məsrəflərin həcmi digərləri ilə müqayisədə xeyli azdır. Buna görə də nisbətən yüksək səviyyədə kapital qoyuluşlarının tələb olunmasına baxmayaraq, dördüncü variant firma üçün daha sərfəlidir.

Xalis dəyərin hesablanması metodu. Bazar münasibətləri dərinləşdikcə, investisiya qoyuluşlarının miqyasları artdıqca investisiya layihələrin effektivliyinin xalis cari dəyəri (XCD) formulasından istifadə etməklə təyin edilməsinə olan ehtiyac da artır.

Xalis cari dəyər (XCD) investisiya layihələrinin həyata keçirilməsindən yaranan son maliyyə nəticəsi hesab olunan gələcək xalis gəlirlərlə (GXG) investisiyalara məsrəflər hesab olunan pul vəsaiti axını (PVA) arasındakı fərq kimi hesablanır:

$$XCD = GXG - PVA$$

Bu formuladan istifadə etməklə kapital qoyuluşlarının xalis cari dəyər göstəricisinə görə effektivliyi təyin olunan misalla izah edək:

Müəssisə 720 min man investisiya məsrəfləri ($XCD=720$ min man) tələb edən layihənin effektivliyini təyin etməlidir. Layihənin gəlir gətirdiyi dörd il ərzində onun istifadəsindən pul gəlirləri aşağıdakı kimi planlaşdırılmışdır: birinci ildə 95 min man, ikinci ildə 210 min man, üçüncü ildə 240 min man, dördüncü ildə 205 min man; Sadə hesablamalardan görüldüyü kimi pul gəlirləri investisiya məsrəflərindən $((95+210+240+205-700)=750-700)$ 50 min man çoxdur. Lakin bunu dəqiq hesab edib idarəetmə qərarı qəbul etmək olmaz. Daha dürüst nəticə çıxarmaq üçün vaxt amili hesaba alınmaqla layihənin effektivliyini təyin etmək gərəkdir. Bunun üçün diskontlaşdırma əmsalı (20%) nəzərə alınmaqla hesablamalar aparılır.

Cədvəl 3.

Layihələrdən əldə edilən gəlirlərin xarakteri.

İllər	Pul vəsaiti xərcləri, min man	Layihənin həyata keçirilməsindən pul gəlirləri, min man	Diskontlaşdırma əmsalı (norma üzrə 20%)	Cari dəyəri, min man
1	2	3	4	5
0	700,0	-	-	-

1	-	95,0	0,8333 (1:(1+0,20) ¹)	79,1635 (95x0,8333)
2	-	210,0	0,6944 (1:(1+0,20) ²)	145,824 (210x0,6944)
3	-	240,0	0,5784 (1:(1+0,20) ³)	138,816 (240x0,5784)
4	-	205,0	0,4822 (1:(1+0,20) ⁴)	98,851 (205,0x0,4822)
Yekunu	700,0	750,0		462,6545

Hesablamadan göründüyü kimi cari dəyər pul vəsaitinin daxil olması maliyyə vəsaiti məsrəfləri ilə müqayisədə xeyli azdır. Deməli, məsrəfləri ilə hesaba alındıqda cari xalis dəyəri (XCD) maliyyə məsrəflərindən $462,6545 - 700 = -237,3455$ min man azdır. Buna görə də menecer tərəfindən irəli sürülən bu layihəni icra etmək üçün qəbul olunmur.

Daxili rentabellik normasının hesablanması metodu. Qərb ölkələrində investisiya qoyuluşlarının effektivliyinin təyin edilməsində bu metoddan geniş istifadə olunur. Bəzən bu üsul xalis cari dəyərin hesablanması metodunun davamı kimi qəbul edilir. Son nəticə (XCD) mütləq rəqəmlə ifadə olunan əvvəlki metoddan fərqli olaraq burada nisbi göstərici, yəni daxili rentabellik normasına görə investisiya layihəsinin effektivliyi diskontlaşdırma əmsalından istifadə etməklə hesablanır. Bu zaman investisiya layihəsinin həyata keçirilməsində son maliyyə nəticəsi hesab olunan gələcək pul gəlirləri (axını) məbləği (GPA) ilə, investisiya layihəsinə pul məsrəfləri (PVM) arasındakı fərq sıfıra bərabər götürülür.

$GPA - PVM = 0$, deməli xalis cari dəyər (XCD) sıfıra bərabər olmalıdır.

İndi də verilən məlumatlar üzrə daxili rentabellik normasının hesablanması metodundan istifadə etməklə layihənin effektivliyini təyin edək.

Layihə üzrə cəmi məsrəflər 700 min man, orta illik pul axını isə $((95,0 + 210,0 + 240,0 + 205,0) : 4) 187,5$ olur.

Dördillik annuitetlərin bir manatının cari dəyəri, yaxud hər il pul vəsaitinin bərabər səviyyədə daxil olması (PBSD) aşağıdakı formulanın köməyi ilə təyin edilir:

$$PBSD \times (RN, 4 \text{ ildə}) = 1 : RN \times (1 + RN)^D$$

RN-rentabellik norması;

D-pulun daxil olması illərinin sayıdır (dörd il)

Bu layihənin həyata keçirilməsindən gələcək xalis pul axını (GPA) bu qədər olur:

$GPA = 187,5 \times PBSD(RN, 4 \text{ ildə})$, pul vəsaiti məsrəfləri (PVM) isə 700,0 min man-dır. Buradan da:

$$PBSD(RN, 4 \text{ ildə}) = 700,0 : 187,5$$

$$PBSD(RN, 4 \text{ ildə}) = 3,7333 \text{ olur.}$$

Deməli, $PBSD(RN, 4 \text{ ildə})$ dördillik annuitetlərin bir manatının cari dəyəri 3,7333-ə bərabərdir və annuitetlər cədvəlində iki və üç rentabellik faizləri arasında

olur. Bu cədvəldə bir manatın cari rentabelliği 2 faiz rentabellikdə 3,808-ə və 3 faiz rentabellikdə isə 3,717 göstərmişdir.

İkifaizli rentabelliklə normativ rentabellik arasındakı fərq $(3,808-3,7333)$ 0,0747, iki faizli rentabelliklə 3 faizli rentabellik arasında fərq isə $(3,808-3,717)$ 0,091 olur.

Deməli, həqiqi daxili rentabellik norması $(2\%+(0,0747:0,091))$ 2,82% olur.

Normativ rentabellik səviyyəsinin 20,0% olduğunu nəzərə alsaq, bu göstərici normativ göstəricidən $(20,0\%-2,82\%)$ 17,18% aşağıdır.

Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, bu layihəni qəbul etmək və müəssisənin plan investisiya portfelinə daxil etmək düzgün sayılır.

Alınan mənfəətin həcminə görə müqayisə metodunu geniş şərh etməyə ehtiyac duyulmur. Burada ancaq bir şərti qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə üzrə investisiya layihəsinin həyata keçirilməsindən 4 il ərzində mənfəət alınır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində inflyasiya zəruridir və ayrı-ayrı illərdə onun səviyyəsi də eyni olmur. Buna görə də, alınan mənfəətin həcminə görə müqayisə metodunu tətbiq etməzdən əvvəl illər üzrə mənfəət göstəricilərini inflyasiya səviyyəsi nəzərə alınmaqla təzədən hesablamaq, cəmləmək və nəhayət, korrektə edilmiş mənfəət məbləğinə görə investisiya layihəsinin effektivliyini təyin etmək lazımdır.

Uzunmüddətli investisiya layihələrinin, onların həyata keçirilməsinin təhlilinin nəticələri və bu nəticələrə istinad etməklə qəbul edilən qərarların effektivliyi, ilk növbədə, iqtisadi təhlil işlərində istifadə olunan çoxlu sayda və mürəkkəb informasiya mənbələrinin tamlığı və məlumatların düzgünlüyündən asılıdır, əks halda investisiya qoyuluşlarının gələcək nəticələri neqativ ola bilər. Uzunmüddətli investisiya layihələrini həyata keçirən müəssisənin idarəetməsi, investorlar (müxtəlif maliyyə institutları, fiziki və hüquqi şəxslər, dövlət), sahibkarlar, kənar müşahidəçilər (ictimai təşkilatlar, auditor təşkilatları), nəzarət funksiyalarını icra edən dövlət orqanları (vergi və gömrük orqanları, nəzarət-təftiş idarələri) müvafiq informasiya mənbələrindən istifadə etməklə investisiya qoyuluşları ilə əlaqədar çoxlu sayda sosial-iqtisadi, maliyyə, texniki və ekoloji göstəriciləri (natural və dəyər, kəmiyyət və keyfiyyət, həcm və udel) təhlil edir və nəticələrini qiymətləndirir.

İnvestisiya fəaliyyətini təhlil etmək üçün ilkin mühasibat və operativ uçot məlumatlarından, mühasibat və statistik hesabatlardan, marketing informasiyasından, statistik hesabatlardan, texnoloji sənədləşdirmələrdən, mühəndis-texniki sənədləşdirmələrdən, auditor və konsaltinq firmalarının rəylərindən, normativ və qanunvericilik aktlarından, dövrü mətbuatdan və xüsusi elmi ədəbiyyatlardan, dividendlərin miqdarı və gəlirliliyə dair məlumatlardan, birjaların kotirovkalarından, ekspertlərin rəylərindən, texniki vasitələr üçün

pasportlardan, beynəlxalq informasiya şəbəkəsində verilən informasiyalardan və digər informasiya mənbələrindən istifadə olunur.

Uzunmüddətli investisiyaların təhlili üçün toplanan informasiyalar əvvəlcə diqqətlə yoxlanılır və məlumatların dürüstlüyünü təyin etdikdən sonra təhlil olunur.

Təhlil işlərində hesabat materiallarından daha çox istifadə olunduğuna görə ilk növbədə hesabatlarda verilən məlumatların dürüstlüyü aşağıdakı ardıcılıqla yoxlanılır.

- 1.İllik, aylıq, kvartallıq hesabatların düzgün rəsmiyyətə salınması
- 2.Hesabat dövrünə aid əməliyyatların, qarışıq dövrlərə aid gəlirlərin və xərclərin tam həcmdə hesabata daxil edilməsi
- 3.Ayrı-ayrı dövlərə aid hesabatlarda verilən məlumatların uzlaşması
- 4.Yekun məlumatların və hesabatların düzgünlüyü
- 5.İnventarizasiyaların vaxtında, tam həcmdə və lazımi keyfiyyətdə aparılması və nəticələrinin hesabatlarda əks etdirilməsi
- 6.Hesabatlarda, plan və smetalarda verilən məlumatların eyni qaydada formalaşması

İnformasiyanın dəqiqliyi, dürüstlüyü ilə yanaşı, onun operativliyi də zəruridir. Operativlik uzunmüddətli investisiyaların təhlili prosesində idarəetmə qərarlarının vaxtında hazırlanması üçün daha zəruridir. Müasir şəraitdə uzunmüddətli investisiyaların təhlili prosesində kompüter texnikasından istifadə informasiyanın operativliyinin yüksəldilməsi üçün böyük imkanlar açır.

3.2. Uzun müddətli investisiyaların ümumilikdə və ayrı-ayrı mənbələr üzrə təhlili problemləri.

Hər bir ölkədə, xüsusilə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə investisiya fəaliyyəti həm mikro, həm də makro səviyyədə müəyyən risk qrupunu özündə cəmləşdirir. İnvestisiya layihəsi formasında investisiyalarda risklərin idarə olunması prosesi bütün mərhələlərində: investisiya layihəsinin hazırlanması, investisiya və əməliyyat fazaları, yekun mərhələdə kompleks investisiya strategiyası əsasında aparılmalıdır.

Uzunmüddətli investisiya layihələrinin reallaşdırılması çərçivəsində investisiya fəaliyyəti ilə bağlı qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün yönləndirilmiş, qarşılıqlı əlaqəli tədbirlər keçirilir. Bu tədbirlər məhdudlaşdırılmış vaxt, maliyyə və digər resurslar şəraitində həyata keçirilir. Bununla yanaşı, hər bir uzunmüddətli investisiya layihəsi unikaldir, hər bir layihə yeni yeni həllərin axtarışı, qoyulmuş məqsədlərə çatmağın müxtəlif metodlardan və üsullardan istifadəsi deməkdir.

Məhz buna görə uzunmüddətli investisiya fəaliyyəti adi təsərrüfat fəaliyyəti ilə müqayisədə daha çox risklidir.

Risk investisiya fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir, belə ki, ən əlverişli iqtisadi şəraitdə belə gəlir əldə etməmək və hətta zərərin olması ehtimalı var. Hər bir müəssisə öz fəaliyyətində istənilən bir layihənin reallaşdırılmasında qarşıya çıxan bütün mümkün risklərlə qarşılaşır. Buna görə risklərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsi investisiya layihələndirilməsinin mühüm vəzifələrindən biridir.

Son zamanlar, risk anlayışına müxtəlif aspektlərdə: risk imkan kimi, risk təhlükə, risk qeyri-müəyyənlik kimi yanaşılır. Risk anlayışına müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirək:

Risk- imkan kimi əsas konsepsiyasında gəlirlilik və risk arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Risk nə qədər yüksək olduqca, potensial gəlir bir o qədər yüksək olur, amma eyni zamanda mümkün zərər də bir o qədər yüksək olur. Bu mənada risk-menecment (riskin idarə edilməsi) eyni vaxtda zərərin məhdudlaşdırılması və ya minimumlaşdırılması ilə gəlirin maksimumlaşdırılması texnikasından istifadəsi deməkdir.

Risk təhlükə kimi- daha çox istifadə edilən konsepsiyadır. Bu yanaşma çərçivəsində maliyyə itkisi, fırıldaqçılıq, oğurluq, nüfuza təhlükə, zərər və iflas, məhkəmə proseslərində iştirak və s. kimi neqativ hadisələr nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma nöqteyi-nəzərindən risk-menecment bir sıra tədbirlər vasitəsilə arzuolunmaz halların baş verməsinin azalması və təşkilatın tam iflasının olmamasını texnikası deməkdir.

Üçüncü yanaşma daha akademik yanaşmadır. Bu çərçivədə risk qeyri-müəyyənlik kimi nəzərdən keçirilir. Burada mümkün ola biləcək müsbət və mənfi nəticələrin bölüşdürülməsi imkanları nəzərdən keçirilir. Bu nöqteyi-nəzərdən risk-

menecmentin predmeti hazırki və gözlənilən nəticələr arasındakı fərqi azaltmaqdır.

Uzun müddətli investisiya layihələrinin bütün mərhələlərində bu və ya digər dərəcədə qeyri-müəyyənlik amili mövcuddur. Təbii ki, investisiya layihəsinin məqsədi və informasiyanın, həmçinin bu məqsədə çatmağın konkret üsullarının dəqiqləşdirilməsi, hazırki vəziyyətin öyrənilməsi qeyri-müəyyənlik dərəcəsini azaldacaq. Lakin, planlaşdırma zamanı qeyri-müəyyənliyi tam istisna etmək prinsipcə mümkün deyil. Buna görə də investisiya layihələrinin ümumi qiymətləndirilməsi onun seçimində daxili və xarici parametrlərin dəyişikliyi imkanlarını nəzərə alaraq həyata keçirilməlidir.

Uzun müddətli investisiya layihələrin təhlilində risklərin düzgün qiymətləndirilməsi əsas şərtlərdən biridir. Risklərin qiymətləndirilməsi metodları aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- nəticənin obyektivliyi və dəqiqliyi

- kifayət qədər dəqiqlik

- iqtisadi məqsədəuyğunluq (investisiya təhlilinə çəkilə xərclər risklərin qiymətləndirilməsi fəaliyyətindən əldə olunan nəticələrin istifadəsindən qazanılan əlavə gəlirləri aşmamalıdır.)

Layihə qiymətləndirilməsinin aparılmasının əsasını risk hadisəsi baş verərkən mümkün maliyyə itkilərinin həcmi və onların baş verməsi ehtimalının səviyyəsinin təyin edilməsi təşkil edir. Bu əsasla, real uzunmüddətli investisiya layihələrinin risklərinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı əsas mərhələlərdən ibarətdir:

- investisiya layihələri risklərinin ayrılıqda növlərinin identifikasiyası;

- hər növ risk üzrə maliyyə itkisinin həcmi və baş vermə ehtimalı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün lazımi informasiyanın dəqiqliyinin və kifayətliyinin qiymətləndirilməsi;

- Hər növ risk üçün mümkün ola biləcək riskin baş verməsinin və maliyyə itkiləri həcmi ehtimalının qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi və istifadəsi;

- investisiya layihələrinin layihə risklərinin ümumi səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Uzunmüddətli investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi mərhələlərindən ən vacibi-risklərin qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi və istifadəsidir, hansının ki, məqsədi risk baş verən anda ola biləcək nəticələrin miqyasının təyin edilməsidir. Riskin qiymətləndirilməsi və təhlili metodlarının hər birinin özünün tətbiq sahəsi və öz prosedurları var, bununla da mümkün metodları müəyyən edir. Riskin qiymətləndirilməsi metodlarının seçilməsi aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- investisiya riskinin növü;

- informasiya bazasının tamlığı və etibarlılığı;

-layihə risklərinin qiymətləndirilməsini həyata keçirən investisiya menecerinin texniki və proqram avadanlığı, ixtisas səviyyəsi;

-mürəkkəb investisiya layihəsi risklərinin qiymətləndirilməsinə ixtisaslı ekspertlərin cəlb edilməsi ehtimalı;

-reallaşdırılacaq layihənin sahə və regional xüsusiyyətləri.

Riskin təhlili metodlarına funksional yanaşmada onları keyfiyyət və kəmiyyət metodlarına ayırırlar.

Risklərin keyfiyyətli təhlili layihə risklərinin identifikasiyası məqsədilə formal-abstrakt səviyyədə evristik metodların köməyi ilə həyata keçirilir. Keyfiyyət təhlili biznes planının hazırlanması mərhələsində həyata keçirilir. Keyfiyyətli təhlil prosesində layihə risklərinin baş vermə səbəbləri və dinamikasının araşdırılması vacibdir. Hər bir risk növü üzrə onların nəticələri öyrənilməli və mümkün mənfi effektin dəyər qiymətləndirilməsi verilməlidir. Daha əhəmiyyətli investisiya layihələri riskləri aşağıdakılar ola bilər:

-hazır məhsulun qiymətinin azalması;

-məhsul satışı həcmnin azalması;

-məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclərin artması;

-inflyasiya tempinin artması;

-investisiya layihəsi üzrə investisiya xərclərinin artırılması.

Əsas layihə risklərinin müəyyən edilməsi risk hadisəsi baş verərkən mənfi effektlərin minimumlaşdırılması tədbirlərinin planlaşdırılmasına imkan verir.

Layihə risklərinin kəmiyyət təhlili risk hadisəsinin mənfi effektinin kəmiyyət ölçüsünün aparılmasına imkan verir.

Investisiya layihələri risklərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsində aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:

-statistik metod;

-ekspert qiymətləndirilməsi metodu;

-pul dövrüyyəsi bölgüsü ehtimalının təhlili;

-“həllər ağacı” metodu;

-diskont norması korrektə metodu;

-etibarlıq ekvivalenti metodu;

-effektivlik amillərinin hissiyatı metodu;

-ssenari metodu;

-imitasiya modelləşdirilməsi.

Göründüyü kimi, uzunmüddətli investisiya risklərinin qiymətləndirilməsi və idarəedilməsi olduqca müxtəlifdir. Onlar demək olar ki, bütün növ biznes sahələrində tətbiq edilir. Lakin, bəzi metodlar məsələn bank və sığorta şirkətləri üçün ideal olanlar obyektiv səbəblərə görə iqtisadiyyatın real

sektorunda müəssisələrin riskinin təhlilində tətbiq edilmir. Çünki bu metodlarda onların istehsal fəaliyyətinin spesifikasiyası nəzərə alınmır.

Hər bir metodun xüsusiyyətlərini geniş açıqlamasaq, aşağıdakıları qeyd etmək olar. Birincisi, universal bir metod yoxdur. İkincisi, dispersiya təhlilinə əsaslanmış metodlar, oyunlar nəzəriyyəsi metodları, variantların çox etaplı seçimi metodları ("həllər ağacı") və başqaları çox zaman investisiya layihəsinin seçilməsi zamanı ilkin mərhələdə tətbiq edilir. Üçüncüsü, sadaladığımız metodlarda məqsəddə çatma və idarəetmənin təyininə əksər ilkin məlumatlar (gəlir/zərər, ehtimal və s.) təqribi hesablanır.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi metodlarından ən mükəmməllərindən biri imitasiya modelləşdirilməsidir. Bu model təcrübəsinin çox təkrarlanması zamanı nəticəli göstəricilərin tapılmasına əsaslanır.

İmitasiya modelləşdirməsi mümkün amillərin maksimum rəqəmlərinin nəzərə alınmasına imkan verir.

Bazar iqtisadiyyatında investisiya fəaliyyəti investorların investisiya qoyuluşu və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bütün hərəkətlərin məcmusudur. Uzun müddətli investisiya fəaliyyətini planlaşdırmaq, proqnozlaşdırmaq və təhlil etmək üçün investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrini dəqiq bilmək lazımdır.

İnvestisiya fəaliyyətinin həcmi, miqyasları və effektivliyi maliyyələşmə mənbələrinin mövcudluğu

İnvestisiya dedikdə, gəlir (mənfəət), götürmək məqsədilə sahibkarlıq obyektlərinə və digər növ fəaliyyətə qoyulmuş pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, paylar, səhmlər və digər qiymətli kağızlar, texnologiyalar, maşınlar, avadanlıqlar, lisenziya o cümlədən əmtəə nişanları, kreditlər, hər hansı digər əmlaklar və ya əmlak hüquqları, intellektual dəyərlər başa düşülür.

İnvestisiya fəaliyyəti isə investisiya qoyuluşları və investisiyanı həyata keçirmək üçün praktiki fəaliyyətin məcmuyunu deməkdir. Bu halda əsas fondların yaradılması və təkrar istehsalın investiyalaşdırılması əsaslı vəsait qoyuluşu formasında həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı yaranan münasibətlər «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 13 yanvar 1995-ci il tarixli Qanunu və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

İnvestisiya fəaliyyətinin subyektləri arasında istehsal-təsərrüfat və digər qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləyən əsas hüquqi sənəd onlar arasında bağlanan müqavilədir. Müqavilələrin bağlanması, partnyorların seçilməsi, təsərrüfat əlaqələrinin hər hansı digər şərtləri öhdəliklərinin müəyyən edilməsi yalnız investisiya fəaliyyəti subyektinin ixtiyarındadır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən qanunvericilik aktlarında mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investisiyaların qorunmasına təminat verilir. İnvestisiya əvəzsiz olaraq milliləşdirilə, rekvizitləşdirilə bilməz. Ona habelə göstərilən nəticələr üzrə tədbirlər tətbiq edilə bilməz. Bu kimi tədbirlərin tətbiq edilməsi investisiyalasdırılmış əmlakın istifadəsi ilə əlaqədar olaraq dəymiş zərəri (itirilmiş qazancı da daxil etməklə) bütövlükdə investora ödəməklə Azərbaycan Respublikası qanunvericilik aktı əsasında mümkündür.

Fəaliyyətdə olan qanunvericiliyə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyəti aşağıdakı vəsait hesabına maliyyələşdirilə bilər:

- 1) İnvestorların xüsusi maliyyə resursları və təsərrüfat daxili ehtiyatları (mənfəət, amortizasiya ayırmaları, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hüquqları və yığımları, təbii fəlakətdən sığorta orqanlarının öhdəlikləri və s.);
- 2) İnvestorun borc maliyyə vəsaitləri (bank və büdcə kreditləri, istiqraz vəərəqləri və digər vəsaitlər);
- 3) İnvestorun cəlb edilmiş vəsaitlər (səhmlərin satılmasından əldə edilmiş vəsait, əmək kollektivləri üzvlərinin, vətəndaşların, fiziki şəxslərin pay və digər haqları);
- 4) Müəyyən edilmiş qaydada müəssisə və birliklər (ittifaqlar) tərəfindən mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti;
- 5) Dövlət büdcəsindən, yerli büdcədən və s. büdcədən kənar fondların investisiya təchisatları;
- 6) Xarici investisiyalardan.

İnvestisiya qoyuluşunun əsas maliyyələşdirmə mənbələrini yığma istifadə edilən və ya sıradan çıxmış əsas fondların bərpasına yönəldilən maddi məsrəflərin bərpa fondu təşkil edir. Dövlət resurslarına büdcə təchisatları, müəssisə və təşkilatların xüsusi vəsaitlərinə isə – amortizasiya ayırmaları, mənfəət və təsərrüfat üsulu ilə aparılan tikintinin dəyərinin aşağı salınmasından qənaət, daxili ehtiyatların səfərbər edilməsi və s. daxildir.

Mənfəət investisiyanın maliyyələşdirilməsinin başlıca mənbəyidir. Müəssisəyə mənfəətdən büdcəyə vergi və digər tədiyyələri ödədikdən sonra xalis mənfəət qalır. Onun bir hissəsini istehsal və sosial xarakterli kapital qoyuluşlarına yönəltmək olar. Mənfəətin bu hissəsi yığım fondu tərkibində və ya müəssisəsində yaradılmış digər analoji fondların tərkibində ifadə edilir. Müəssisələrdə investisiyaların maliyyələşdirilməsinin ikinci ən böyük mənbəyi amortizasiya ayırmalarıdır. Müəssisədə köhnəlmənin dəyərcə yığını mütəmadi (hər ay) baş verir. Lakin əsas istehsal fondları hər bir təkrar istehsal tsiklindən sonra natural formada ödənilməsinə tələb etmir. Nəticədə sərbəst pul vəsaiti formalaşır (amortizasiya ayırmalarını istehsal xərclərinə daxil etmək yolu ilə) və bu, müəssisənin əsas kapitalının təkrar istehsalının genişləndirilməsinə yönəldilə bilər.

Bundan əlavə hər il yeni obyektlər istismara verilir ki, bunları da müəyyən edilmiş norma üzrə amortizasiya hesablanır. Lakin bu kimi obyektlər normativ xidmət müddəti qurtaranadək ödəmə tələb etmir.

Ümumiyyətlə, investisiya qoyuluşlarına vəsaitlərin yönəldilməsi iki əsas üsulla aparılır:

- geri qaytarılmadan maliyyələşdirmə;
- uzunmüddətli kreditləşmə.

Xərclərin ödəmə müddəti 5 ildən yuxarı olan yeni müəssisələrin tikintisi, zərərli və aşağı rentabelli müəssisələrin genişləndirilməsi və yenidən qurulması büdcə təxsisatı hesabına aparılır. Qalan kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsində isə vəsaitlərdən və uzunmüddətli kreditlərdən istifadə edilir.

İnvestisiyaların maliyyələşdirmə mənbələrindən biri də xarici borclardır. Xarici borclar və kreditlər bir neçə formada verilə bilər: investisiya kreditləri, ixracat kreditləri, tədiyyə (valyuta) balansının tənzimlənməsi məqsədilə verilən kreditlər.

Təhlil zamanı investisiya fəaliyyəti (ümumilikdə və əsas mənbələr üzrə) üçün vəsaitlərin formalaşması planının yerinə yetirilməsi və plandan kənarlaşmanın səbəblərini aydınlaşdırmaq, həmçinin vəsait mənbələrinin strukturundakı dəyişiklikləri də öyrənmək və qiymətləndirmək lazımdır.

Borc vəsaitləri payının çoxalması müəssisəni banklardan və kənar təşkilatlardan asılı edir.

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbəyində bu və ya kredit və borcların artması müəssisə üçün şübhəsiz xərclər yaradır: yeni səhmlərin buraxılması səhmdarlara dividendlərin ödənilməsini; istiqraz vərəqələrinin buraxılması – faizlərin ödənilməsini; kreditlərin alınması-onlar üzrə faizlərin ödənilməsini; lizinqdən istifadə-icarəyə verənə müəyyən qədər haqq ödənilməsini tələb edir. Buna görə təhlil prosesində müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin qiymətlərini təyin etmək, onlardan ən effektivini seçmək lazımdır.

Borc kapitalının əsas mənbələri bank ssudaları və buraxılmış istiqraz vərəqələridir. Bank kreditinin qiyməti onun qoyuluşunun illik faizi dərəcəsinə bərabərdir. Kreditdən istifadəyə görə faizlər məhsulun maya dəyərinə daxil edilir və vergi ödənilən gəliri azaldır. Buna görə də həmin resursun qiyməti banka ödənilən faiz dərəcəsi SP vergi ödəmə dərəcəsindən (K_n) azdır.

$$Q_{kp} = SP \times (1 - K_n)$$

Müəssisədə istiqraz vərəqələrinin qiyməti onlar üzrə ödənilən faizlərin (R) kəmiyyətinə bərabərdir. Həmin faizlərin ödənişi üzrə xərclər vergi tutulana qədər olan mənfəətə aid edilərsə, maliyyələşdirmə mənbəyinin qiyməti də vergiyə cəld dərəcəsi qədər azaldılır.

$$Q_{obl} = R \times (1 - K_n)$$

İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi sayılan səhmdar kapitalının qiyməti imtyazlı və adi səhmlər üzrə ödənilən dividendlərin səviyyəsinə bərabərdir. Səhmdar cəmiyyətlərdə bu maliyyələşdirilmə mənbəyinin qiyməti adi səhmlər üzrə dividendlərin səviyyəsinə bərabərdir. Reinvestisiya edilmiş mənfəət investisiya qoyuluşlarında böyük xüsusi çəkiyə malikdir.

Təhlil aparılan müəssisədə maliyyələşdirmə mənbələrinin qiymətlərini müqayisəli təhlil edək:

Bank faizi dərəcəsi- 40%

Vergi cəlb etmə dərəcəsi- 30% olduqda:

$Q_{kr} = 40 (1 - 0,3) = 28\%$

Adi səhmlər üzrə dividendlərin dərəcəsi- 25,3%

Deməli, bank kreditləri ilə müqayisədə daha ucuz maliyyələşdirmə mənbəyi reinvestisiya edilmiş mənfəətdir. Bank kreditləri nəzəri cəhətdən məhdud deyil.

3.3.Uzun müddətli aktivlərin səmərəli istifadəsi və istifadəsindən əldə edilən maliyyə nəticələrindən istifadə imkanları.

Uzun müddətli aktivlər-bir ildən artıq səmərəli istifadə müddəti olan, müəssisənin fəaliyyətində istifadə üçün əldə edilən və satış üçün nəzərdə tutulmayan aktivlərdir. Aktivlərin müddətinə görə təsnifləşdirilməsində aktivlərin səmərəli istifadəsinin ciddi minimal müddəti olmasa da, daha çox istifadə olunan amil uzunmüddətli aktivlərin istifadə imkanının bir il olmasıdır. Bu kateqoriyaya yalnız pik və fəvqəladə hallar zamanı istifadə olunan qurğular da aiddir, məsələn elektrogenerator.

Müəssisənin adi fəaliyyəti prosesində istifadə olunmayan aktivlər bu növ aktivlərə aid deyil. Belə ki, təkrar satış üçün nəzərdə tutulan torpaq və ya bina, müəssisənin aid fəaliyyətində daha istifadə edilməyən aktivlər əsas vəsaitlər kateqoriyasına aid edilməli deyil. Onları daşınmaz əmlaka qoyulan uzunmüddətli investisiyalara aid etmək olar.

Və nəhayət, əgər obyekt satış üçün nəzərdə tutulubsa, onun səmərəli istifadə müddətindən asılı olmayaraq o, bina və avadanlıq kimi deyil, ehtiyat kimi təsnifləşdiriləcək. Məsələn: satış üçün nəzərdə tutulan çap dəzgahınıdəzgah istehsalçısı ehtiyat kimi təsnifləşdirir, lakin nəşriyyat şirkəti bu dəzgahı istifadə üçün əldə edərkən əsas vəsaitlərə daxil edir.

Adətən uzunmüddətli aktivlər aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

- 1.**Maddi aktivlər**-fiziki formaya malik olan uzunmüddətli aktivlər:torpaq, istehsal bina və qurğuları.
- 2.**Təbii resurslar**-filiz, təbii neft və qaz, meşə resursları və s.
- 3.**Qeyri-maddi aktivlər**-fiziki formaya malik olmayan və hüquqi qüvvəsi olan uzunmüddətli aktivlərdir.
- 4.**Əmalka investisiyalar**-gələcəkdə istifadəsi nəzərdə tutulan torpaq,binalar və s.

Maddi aktivlər-fiziki formaya malikdir. Torpaq-maddi aktivdir, belə ki, onun istifadə müddəti qeyri məhduddur. Torpaq yeganə maddi aktivdir ki, amortizasiyaya məruz qalmır. Binalar,qurğular, avadanlıqlar (əsas vəsaitlər) isə amortizasiyaya məruz qalır. Amortizasiya-uzun müddətə istifadə olunan maddi aktivin hesablanmış vaxtda maya dəyəri və yenidən qiymətləndirilmiş dəyərinin bölgüsüdür. Bu termin yalnız insan tərəfindən yaradılan aktivlərə aiddir.

Təbii reusrlar və ya tükənən aktivlərin torpaqdan fərqi ondadır ki, onlar yerləşdiyi ərazidən asılı olmayaraq, resurlardan əldə edilir və emal olunur. Təbii resuslar amortizasiyaya məruz qalmır, lakin tükənəndirlər.

Qeyri-maddi aktivlər-fiziki formaya malik olmayan uzunmüddətli aktivlərdir. Qeyri-maddi aktivlər müəssisəyə gələcəkdə iqtisadi səmərə gətirən və əksər hallarda hüquqi qüvvəyə və ya başqa üstünlüyə malikdirlər. Qeyri-maddi

aktivlərə-patent, müəlliflik hüququ, ticarət nişanı, franşiza, təşkilati xərclər və s. aiddir. Qeyri-maddi aktivlər məhdud istifadə müddətli aktivlərə (lisenziya və ya patent) və qeyri-məhdud istifadə müddətli aktivlərə (qudvil və ya bəzi ticarət nişanları) ayrılır. Əgər aktivin bərpa dəyəri azalırsa və balans dəyərindən aşağı düşürsə, fərq cari müddətin xərc tərkibində bilinir. Lakin, avans edilmiş, debitor borclar və xərclər kimi dövrüyyə aktivləri fiziki formaya malik olmasalar da, onlar qeyri-maddi aktivlər hesab edilmir, belə ki, onlar uzunmüddətli hesab edilmir.

Aktivin faktiki dəyərinin qalan hissəsi və ya məbləği adətən uçot dəyəri və ya balans dəyəri adlandırılır. Balans dəyəri termini adətən aktivlərə şamil edilir. Məsələn, əsas vəsaitlərin balans dəyəri onların dəyərindən yığılmış amortizasiya çıxılmaqla hesablanır.

Uzunmüddətli aktivlər dövrüyyə aktivlərindən onunla fərqlənir ki, onlar əməliyyat tsiklini dəstəkləyir, onun tərkib hissəsi deyil. Eyni zamanda, onlardan daha uzun müddətə fayda əldə etmək gözlənilir, nəinki dövrüyyə aktivlərindən. Dövrüyyə aktivləri gözləniləndiyi kimi, bir il və ya əməliyyat tsiklində realizə edilir. Uzunmüddətli aktivlər daha uzun müddətdə xidmət edir.

Uzun müddətli aktivlərin təhlilini aparmaq üçün balans məlumatlarından istifadə etməklə, aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Analitik cədvəldə verilən məlumatların çoxu maliyyə vəziyyətinin təşkili üçün əsas informasiya bazası kimi götürdüyümüz balansda verilmişdir. Lakin mühasibat balansında uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin, habelə xüsusi dövrüyyə aktivlərinin örtülməsinə istifadə olunan vəsait mənbələri verilmədiyinə görə təhlil zamanı bu göstəriciləri əlavə hesablamlar aparmaqla təyin etmək tələb olunur.

Cədvəl 4.

Uzunmüddətli aktivlərin təhlili (min man)

Balansın aktivi və passivinin bölmələri və maddələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat dövrü ərzində artma (+), azalma (-)
Balansın aktivinin I bölməsindən			
1.Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər:			
1.1.Uzunmüddətli aktivlər	529388	698538	+169150
1.2.Qeyri-maddi aktivlər	17	31	+14
Yekunu	529405	698569	169164
Passivin II bölməsindən			
2.Xüsusi vəsait mənbələri	1036651	984347	-52304
O cümlədən:			
2.1.Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilməsi	529405	403870	-125535
2.2.Cari(dövrüyyə) aktivlərinin (xüsusi dövrüyyə vəsaitinin) örtülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri	507246	580477	+73231

1.İlin əvvəlinə və sonuna xüsusi vəsait mənbələrini təyin edən zaman qarşıdakı xərc və gəlirlər üçün ehtiyatlar da hesablamaya daxil edilir.

Bizim misalımızda xüsusi vəsait mənbələri:

a)ilin əvvəlinə: $1036529+122=1036651$ min manat;

b)ilin sonuna: $983423+924=984347$ min manat olur.

1.Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği 3-cü sətir üzrə yekun məbləğindən uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri məbləğini çıxmaqla təyin edilir:

a)ilin əvvəlinə: $529405-0=529405$ min manat;

b)ilin sonuna $698569-294699=403870$ min manat olur.

2.Cari aktivlərin, yəni xüsusi dövriyyə vəsaitinin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait məbləği cəmi xüsusi vəsait mənbələri məbləğindən uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə yönəldilən məbləği çıxmaqla təyin edilir.

Bizim misalda bu göstəricilər:

a) Ilin əvvəlinə $1036651-529405=507246$ min manat;

b) Ilin sonuna $984347-403870=580477$ min manat olur.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə uzunmüddətli aktivlərin örtülməsi mənbələrinin hərəkətini-artması, yaxud azalmasını təhlil etmək mümkündür.

Verilən məlumatlardan göründüyü kimi, müəssisənin xüsusi vəsait mənbələrinin və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının cəmi məbləği ilin əvvəlinə 1036651 min manat və ilin sonuna $294699+984347=1279046$ min manat olmuşdur.

Mühasibat balansı passivinin II bölməsində və yuxarıdakı analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə ilin əvvəlinə uzunmüddətli bank kreditləri və uzunmüddətli borclar üzrə məbləğlər olmamışdır. Deməli, ilin əvvəlinə olan məlumata görə müəssisədə mövcud olan bütün uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər onun xüsusi vəsait mənbələri hesabına tam həcmdə örtülmüş və bu məqsədlərə cəlb edilmiş vəsait mənbələrindən istifadə olunmamışdır. Lakin ilin sonuna olan məlumatdan göründüyü kimi, müəssisə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivləri tamamlamaq üçün 294699min manat məbləğində uzunmüddətli bank kreditlərindən istifadə etmişdir. Deməli, ilin sonuna uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin $294699 \times 100 : 698569 = 42,2$ faizicəlb edilmiş vəsait, $100,0 - 42,2 = 57,8\%$ -i isə xüsusi vəsait mənbələri hesabına örtülmüşdür.

Bu hal hesabat ili ərzində cari aktivlərin çoxaldılması üçün daha çox səy göstərilməsi və müəssisənin xüsusi vəsaitindən dövriyyə aktivlərinin yaradılması və çoxaldılmasına yönəldilən vəsait payının artması ilə izah olunur.

Mühasibat balansından göründüyü kimi, müəssisənin cari aktivləri (aktivin II və III bölmələrinin cəmi) ilin sonunda ilin əvvəli ilə müqayisədə 582073 min manat (1100970-518897) yaxud 112,18% artmış və müəssisə vəsaitinin ümumi həcmində onun payı 49,49% -dən 61,18%-dək çoxalmışdır.

Analitik cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, cari (dövriyyə) aktivlərin, yəni xüsusi dövriyyə vəsaitinin örtülməsinə yönəldilən xüsusi vəsait mənbələri ilin əvvəli ilə müqayisədə 73231 min manat (580477-507246) çox olmuşdur. Beləliklə, də müəssisənin cari aktivlərinin ilin əvvəlinə $(507246 \times 100) : 51897 = 97,75$ faizi, ilin sonuna isə $(580477 \times 100) : 52,72$ faizi müəssisənin xüsusi vəsaiti hesabına örtülmüşdür.

Aparığımız hesablamalarda uzunmüddətli aktivlərin örtülməsi bütövlükdə araşdırılır. Lakin təcrübədə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələri, az da olsa fərqlənir. Bir qayda olaraq, əsas vəsait və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları (pay və səhmlər, istiqrazlar, verilmiş borclar, kənar müəssisə və təşkilatlara qoyulan investisiyalar), qeyri-maddi aktivlər müəssisənin xüsusi vəsaiti, həm istehsal və həm də qeyri-istehsal təyinatlı kapital qoyuluşları üzrə bitməmiş istehsal, quraşdırmaq tələb olunan avadanlıqların əldə edilməsinə məsrəflər uzunmüddətli bank kreditləri və borclar, habelə bu qəbildən olan digər uzunmüddətli aktivlər cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına örtülür.

Təhlil apardığımız müəssisədə uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin ayrı-ayrı növlərinin örtülməsi mənbələrinə dair informasiya aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəldə verilən məlumatlardan göründüyü kimi, hesabat ilində uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin həcmi $+169165 \times 100 : 529405 = + 31,95$ faiz artan şəraitdə, bu aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan vəsait mənbələri – 23,71 faiz $(125535 \times 100 : 529405)$ azalmışdır.

Hesabat ilində bank kreditləri hesabına örtülməli olan qurtarmamış kapital qoyuluşu işləri və quraşdırmaq üçün avadanlıqların əldə edilməsinə vəsait sərfi 17088 min manat artmışdır. Bu məqsəd üçün 294347 min manat məbləğində xüsusi təyinatlı bank krediti yaranmışdır. Deməli, ilin sonuna faktiki mövcud olan uzunmüddətli kredit məbləğinin 277259 min manatı $(294347 - 17088)$, yaxud 94,19 faizi $(277259 \times 100 : 294347)$ təyinata uyğun sərf edilməmiş, başqa sözlə desək, müəssisənin xüsusi vəsaiti mənbələri hesabına örtülməli qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsinə və uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarına sərf edilməmişdir.

Cədvəl 5.

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələri (min manatla)

Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat ili ərzində artma (+), azalma (-)	Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsi mənbələri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Hesabat ili ərzində artma (+), azalma (-)
A	1	2	3	4	5	6	7
1.Qurtarmamış kapital qoyuluşları	489	16222	+15733	1.Uzunmüddətli maliyyə öhdəlikləri	—	294347	+294347
2.Quraşdırılacaq avadanlıqlar	210	1565	+1355	1.1.Bank kreditləri	—	294347	+294347
Yekunu	699	17787	+17088	2.Uzunmüddətli və qeyri-maddi aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan xüsusi vəsait mənbələri	529405	403870	-125535
3.Əsas vəsait	528340	678392	+150052				
4.Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	349	2370	+2021				
5.Qeyri-maddi aktivlər	17	31	+14	Cəmi	529405	698570	+169165
Yekunu	528706	680793	152087				
Cəmi	529405	698570	+169165				

Lakin bu nəticəni dəqiq hesab etmək olmaz. Çünki mühasibat balansında ilin əvvəlinə mövcud olan əsas vəsait, qeyri-maddi aktivlər, quraşdırmaq üçün avadanlıqlar və qurtarmamış kapital qoyuluşları üzrə uzunmüddətli aktivlərin örtülməsində xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrinin payını xarakterizə edən məlumatlar yoxdur. Daha dürüst nəticə çıxarmaq üçün analitik uçot məlumatlarından istifadə etməklə, uzunmüddətli aktivlərin örtülməsinə istifadə olunan xüsusi və cəlb edilmiş vəsait mənbələrini araşdırmaq lazımdır.

Uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarının effektivliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi problemlərinin həllində kompleks göstəricilər sistemindən istifadə olunur.

1. İnvestisiya qoyuluşlarının 1 manatına əlavə məhsul buraxılışı. Bu göstərici aşağıdakı formul ilə istifadə olunur.

$$E = (YM_1 - YM_0)/N$$

Burada: E – investisiyanın effektivliyi;

YM₁, YM₀ – əsas və əlavə investisiya qoyuluşları ilə bağlı ümumi məhsulun həcmi;

N – əlavə investisiya qoyuluşu, məbləği.

2. İnvestisiya qoyuluşları hesabına məhsulun (iş və xidmətin) maya dəyərinin aşağı düşməsi.

Bu aşağıdakı formul ilə ifadə olunur:

$$E = M_1(MD_0 - MD_1)/N$$

Burada: E – investisiyanın effektivliyi;

$MD_0 - MD_1$ – əsas və əlavə investisiya qoyuluşları ilə bağlı ümumi məhsul vahidinin maya dəyəridir.

3. İnvestisiya qoyuluşlarının 1 manatına əmək haqqı xərclərinin azalması.

$$E = M_1 (\Theta_0 - \Theta_1) / N$$

Burada: $\Theta_0 - \Theta_1$ – məhsul vahidinin istehsalına əlavə investisiya qoyuluşlarına qədər və sonra əmək haqqı xərcləri.

Əgər $M_1 (\Theta_0 - \Theta_1)$ ifadəsini 1 işçi hesabı ilə illik iş vaxtı fonduna bölsək, əlavə investisiya nəticəsində işçilərin sayının azalması hesabına miqdarına hesablanmış olaraq 1 manat investisiya hesabına gəlirin artması

$$E = M_1 (F_1 - F_0) / N$$

Burada: $F_1 - F_0$ – məhsul vahidinə mənfəətdir (əlavə investisiyaya qədər və sonra).

İnvestisiyanın ödənilməsi müddəti göstəricisi isə aşağıdakı formul ilə hesablanır:

$$T = N / M_1 (F_1 - F_0) \text{ və } t = N / M_1 (MD_0 - MD_1),$$

Bütün sadaladığımız göstəricilər investisiyalardan effektiv istifadəni kompleks şəkildə xarakterizə edir. Bununla yanaşı investisiya qoyuluşları üzrə makro və mikro göstəricilər də hesablanır ki, bunlar da investisiya qoyuluşları üzrə planın yerinə yetirilməsinin və onların müxtəlif amillərin təsirinin öyrənməsi məqsədini güdür. Beynəlxalq təcrübədə iqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsinə vəsait qoymaq nöqteyi nəzərdən əlverişli olmasını müəyyənləşdirmək üçün əmsallar qrupundan da istifadə edilir. Həmin əmsallar üzrə faktiki qiymətlər müvafiq normativ və ya böhran vəziyyətini əks etdirən göstəricilərlə tutuşdurulur və nəticə əldə edilir. Təbii ki, bu halda təhlil üçün həmin əmsalların istifadəsi barədə qaydalar və normativ (böhran) vəziyyətinin təyin edilməsi üçün normativ baza olmalıdır.

Xarici təcrübədə təklif edilən əmsalların sayı onlardır. Məsələn maliyyə dayanıqlığı, işgüzar fəallıq, səmərəlilik, inkişaf dinamikası və ödəniş qabiliyyəti əmsallarından daha çox istifadə edilir.

1. Maliyyə dayanıqlığı göstəriciləri investor və kreditorların mənafeyinin müdafiəsi dərəcələrini səciyyələndirir. Bura ilk növbədə maliyyə vəsaitləri (leverage) əmsalı (Θ_1) aiddir. Ümumi kreditor borclarının xüsusi vəsaitlərinin mənbələrinə nisbəti kimi hesablanan bu əmsal, cəlb olunma vəsaitlərindən asılılığı xüsusi kapitalı hesabına təmin olunma dərəcələrini göstərir. Θ_1 – əmsalının böhran qiyməti kimi vahid qəbul edilir və onun kəmiyyəti nə qədər böyük olursa, səhmdarların risk dərəcəsi və iflas ehtimalı bir o qədər yüksək olur. Bu qrupa aid edilən ikinci əmsal (Θ_2) reallaşmadan daxil olmanın vaxtı ötmüş debitor borclara və avanslara nisbəti kimi hesablanır. Təbii ki, göstərici nə qədər kiçikdirsə sahənin və ya müəssisənin maliyyə vəziyyəti bir o qədər pisdır.

Göstərilmiş mal üzrə debitor borcu o qədər çox ola bilər ki, mənfəət zərərə çevrilə bilər. Maliyyə dayanıqlığı göstəricilərinə aid edilən üçüncü (sonuncu) əmsal (Θ_3)

reallaşdırmadan daxil olmaların vaxtı ötmüş kreditor borclarına nisbəti kimi hesablanır.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə (Θ_2) və (Θ_3) əmsallarının hesablanması zamanı məxrəclərdə debitor və kreditor borcların (böhran səviyyəsi nəzərə alınmaqla) səviyyələri istifadə olunur.

2. İşgüzar fəallıq (dövriyyə) göstəriciləri müəssisənin öz vəsaitlərindən istifadə səmərəliliyini səciyyələndirir. Buraya ehtiyatların dövriyyə əmsalı (Θ_4) və kapital dövriyyəsinin ümumi əmsalı (Θ_5) aid edilir.

Ehtiyatların dövriyyəsi (Θ_4) əmsalı reallaşmadan daxil olmaların ehtiyatlara nisbəti kimi hesablanır. Əmsal ehtiyatları hansı sürətlə debitor borcuna çevrildiyini göstərir. Ehtiyatların dövriyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, onları səmərəli idarə etmək o qədər asandır. Dövriyyə sürəti artıqca mal-material dəyərinin reallaşdırılması imkanı bir o qədər böyükdür. Kapital dövriyyəsinin ümumi əmsalı (Θ_5) vergilər çıxılmaqla reallaşmadan daxil olmaların balans valyutasına nisbəti kimi hesablanır. Bu əmsal mənbəyindən asılı olmayaraq bütün resurslardan istifadə səmərəliliyini əks etdirir. O, dövr ərzində istehsal və tədavülün mənfəət gətirən tam tsiklinin neçə dəfə baş verdiyini, tsiklin texnoloji prosesin xüsusiyyətlərindən nə dərəcədə asılı olduğunu göstərir.

3. Səmərəlilik göstəriciləri sahə və şirkətin fəaliyyətinin rentabelliğini göstərir. Burada: a) bütün kapitalın; b) satışın; v) xüsusi kapitalın rentabellik əmsalları aid edilir. Bütün kapitalın rentabelliği əmsalı (Θ_6) balans və ya xalis mənfəətin balans valyutasına nisbəti kimi hesablanmaqla əmlakın dəyərinin bir manatından nə qədər balans (xalis) mənfəətin alındığını əks etdirir.

Satışın rentabellik əmsalı (Θ_7) balans mənfəətinin vergilər çıxmaqla reallaşmadan daxil olmalara nisbəti kimi hesablanır və reallaşdırılmış məhsul vahidinə nə qədər mənfəət düşdüyünü göstərir. Bu göstəricinin artması reallaşdırılan məhsulun (işin, xidmətin) istehsalına xərclər sabit qaldıqca qiymətlərin yüksəldilməsindən və qiymətlər dəyişməz qaldıqda istehsala çəkilən xərclərin azalmasından baş verə bilər. Göstəricilərin azalması isə istehsala xərclərin dəyişməz qaldığı halda qiymətlərin aşağı düşməsindən və qiymətlər dəyişmədikdə istehsala xərclərin artmasından, başqa sözlə məhsula tələbin azalmasından xəbər verir.

Xüsusi kapitalın rentabellik əmsalı (Θ_8) şirkət sahibinin qoyduğu vəsaitin hər manatına düşən mənfəətini göstərir. O balans mənfəətinin xüsusi vəsaitlərə nisbəti kimi hesablanır.

4. Sahənin inkişaf dinamikası göstəricilərinin əks etdirilməsində əksər müəlliflər investisiyanın artan tempi əmsalı (Θ_9) ilə kifayətlənmişlər. Əmsal cari qiymətlərdə sahənin məhsulunun artımını səciyyələndirir.

5. Ödəniş qabiliyyəti (likvidlik) göstəriciləri müəssisənin qısa müddətli borclarını öz vəsaiti hesabına ödəməyə hazırlıq dərəcəsini əks etdirir. Göstəricilər

hesablanarkən hesablama bazası kimi qısamüddətli öhdəliklər nəzərə alınır. Burada da müəlliflər bir əmsalla – ümumi ödəmə əmsalı ilə kifayətlənmişlər. Ümumi ödəmə əmsalı (Θ_{10}) pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, debitor borcları, ehtiyat və məsrəflərinin qısamüddətli öhdəliklərinə nisbəti kimi hesablanır. Bu göstəricilərin qiyməti vahiddən aşağı düşməməlidir, yəni likvidlik təyinatlı vəsaitlər qısamüddətli öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün kifayət etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının sənaye sahələrinin və müəssisələrinin maliyyə vəziyyətləri haqda hesabatlarda investisiya cazibədarlığı baxımından təhlili aparmaq üçün lazımi informasiya bazası yoxdur. Mühasibat uçotu və hesabatların tərtibi beynəlxalq standartlara tədricən uyğunlaşdırılır və bu ləngimələr, gömrük sistemində və s. baş verən dəyişiklikləri izləməyə imkan vermir. Müxtəlif səviyyələrdə informasiya axınının tənzimlənməsinin reqlamentləşdirilməsi üçün ümumi qaydalar ya yoxdur, ya da onlara istinad edilmir və s. Bununla belə, yuxarıda sadalanan əmsalların hesablanması ümumiyyətlə sahə və müəssisələrin investisiya qoyuluşu baxımından əlverişlilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üçün informasiya bazası yaradılmalı, mövcud hesablama və metodoloji çətinliklər aradan qaldırılmalıdır. Rusiya Federasiyasının alimləri Y.P.Salavyov və N.Q.Tipenenko və başqa müəlliflər sahələrin investisiya cazibədarlığını qiymətləndirən inteqrasiya olunmuş göstəriciləri üçün model qurmağa cəhd etmişlər. Bunun üçün aşağıdakı düstur təklif olunur:

$$Z_a = A_1\Theta_1 + A_2\Theta_2 + \dots + A_9\Theta_9$$

Burada: Z_a – investisiya cazibədarlığının inteqrasiya olunmuş göstəricisi;

$\Theta_1, \Theta_2, \Theta_9$ – müvafiq əmsalların qiyməti;

A_1, A_2, A_9 – həmin əmsalların xüsusi çəkilibiridir.

Təqribi hesablamalarda çoxsaylı informasiya mənbələrindən istifadə etmək, onları tutuşdurmaq, hesablanmış əmsalları təhlil etmək lazım gəlir. Müxtəlif ölçülü əmsalları müqayisə olunan şəkllə gətirmək üçün onları öz müvafiq orta qiymətlərinə, digər göstəricilərə bölmək olar.

Əmsalların çəkirlərinin korrelyasiya – reqresiya təhlili, ekspert qaydası ilə alternativ şəkildə müəyyənləşdirilə bilər.

Təhlil zamanı statistik-iqtisadi üsulların köməyi ilə məhsul buraxılışı və maliyyə-iqtisadi fəaliyyəti arasında əlaqələrin səviyyəsi dəqiqləşdirilir.

Uzunmüddətli investisiya satış üçün nəzərdə tutulmayan, dövrüyyədən kənar aktivlərin əldə edilməsinin, yaradılmasının, genişləndirilməsinin təşkilinə çəkilən xərclərdir. Dövrüyyədən kənar aktivlər dedikdə isə vəsaitlərin uzunmüddətli məqsədlə daşınmaz əmlakla, səhmlərə, faydalı qazıntı ehtiyatlarına, birgə müəssisələrə, qeyri – maddi aktivlərə və s. cəlb olunmasıdır. Əsas vəsaitlər müəssisənin uzunmüddətli aktivlərində xüsusi yer tutduğundan onların tərkibinin

dinamikası və strukturunun təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu maddənin dəyərinin dəyişilməsi həm maşın, avadanlıq, həm də inflyasiya ilə bağlı olaraq köhnə vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsi hesabına baş tuta bilər.

I amilin təsirini müəyyən etmək üçün əsas vəsaitin hər bir növü üçün dəyişən kəmiyyəti onun qiymətinin bazis səviyyəsinə vurmaq lazımdır.

$$\Delta \Theta V_{k\text{em}} = \sum (\Delta K_i \times Q_{i0})$$

II amilin təsirini müəyyən etmək üçün isə I növlü əsas vəsaitin dəyişmiş qiymətini hesabat dövrü üçün onun kəmiyyətinə vurmaqla hesablamaq mümkündür.

$$\Delta \Theta V_o = \sum (K_{i1} \times \Delta Q_i)$$

Əsas vəsaitlərin texniki səviyyəsi, istehsal gücü, fiziki və mənəvi aşınmasının səviyyəsi öyrənilir. Bunun üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

- yenilənmə əmsalı;
- yenilənmə dövrü (yeni fondların onların ümumi dəyərində payı)
- işdən çıxma əmsalı;
- artım əmsalı;
- köhnəlmə əmsalı;
- ömür müddəti əmsalı;
- maşın avadanlıqlarının orta ömür müddəti və s.

Təhlil zamanı investisiya portfelinin tərkibi, dinamikası, hesabatı dövrü zamanı onda yaranan dəyişikliklər və s. öyrənilir. Bu zaman həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı mal alətləri üzrə investisiya portfelinin gəlirliliyi də təhlil olunur.

Əsas vəsaitlərin tərkibində qeyri-maddi aktivlər də əhəmiyyətli yer tuta bilər.

Qeyri – maddi aktivlərə patentlər, lisenziyalar, ticarət markaları və əmtəə nişanları, təbii və digər ehtiyatlardan istifadə etmək hüquqları, proqram təminatları, təsərrüfat fəaliyyəti prosesində fayda gətirən yeni texnologiyalar, nau-haular və s. aiddir. Qeyri-maddi aktivlərə qoyulan investisiya hesabat dövrü ərzində əldə olunmuş mənfəət həmin qeyri-maddi aktivlərin istifadəsi və amortizasiya ayırmaları hesabına sahibkara geri qayıdır. Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində qeyri-maddi aktivlərin müəssisənin ümumi kapitalında payı və həcmi də artmaqdadır. Beləliklə, müəssisələrin intellektual fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan ehtiyatlar hesabına mənfəət artırmaq meylində artır. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qeyri-maddi aktivlərdən istifadənin effektivliyinin təhlili böyük əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə və təkliflər.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı müstəqilliyin ilk dövrlərində böhran vəziyyətinə düşmüşdü və eyni zamanda Azərbaycan bir müstəqil dövlət olaraq, bazar iqtisadiyyatının iqtisadi modelini seçmişdir. Belə bir şəraitdə milli valyuta ehtiyatları tamamilə tükənən bir ölkə üçün yeganə çıxış yolu xarici və daxili investisiyaların ölkəyə cəlb olunması yolu ilə milli iqtisadiyyatı dirçəltmək, investorlar üçün investisiya mühiti yaratmaq qarşıda duran əsas problemlərdən biri olmalıdır. Ölkədə investisiya mühitinin formalaşdırılması sahəsində müəyyən tədbirlər görülür və bu sahədə qanunlar qəbul edildi. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi milyard dollarlarla hesablanır.

Azərbaycanın müasir investisiya siyasətinin əsas xüsusiyyəti isə Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılığının tamamilə azaldılması və neftdən gələn gəlirlərin qeyri-neft sektoruna investisiya şəklində yönəldilməsi yolu ilə bu sektorun yüksək inkişafına nail olmaqla müəyyən olunur. Buna nail olmaq üçün isə mövcud istehsal obyektlərinə innovasion investisiyalar yönəltməklə onların istehsal gücünü artırmaq və elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə etməklə yeni istehsal müəssisələri yaratmaq lazımdır. Buna isə, iqtisadiyyata uzun müddətli investisiya qoyuluşlarının cəlb olunması yolu ilə nail olmaq olar.

Sən dövrlərdə isə dünya bazarında xammal neftin qiymətinin kəskin azalması Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətlənməsinin vacibliyini göstərir, bu sahəyə uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarını tələb edir. Bütün bunlar isə uzunmüddətli investisiya qoyuluşunun ucbatunu, onların üzərində nəzarət və təhlilin aparılmasını vacib edir.

Magistr dissertasiyası işində bazar iqtisadiyyatı şəraitində uzunmüddətli investisiya qoyuluşları haqqında, onların ucbatunun milli və beynəlxalq ucbot standartlarına uyğun təşkili, yaranma mənbələri, ucbotu problemləri, onların təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri araşdırılmış, müəyyən təkliflər verilmişdir. Bu mövzunun araşdırılması həm də ona görə böyük aktualıq kəsb edir ki, ölkəmiz qeyri-neft sahəsinin inkişafına böyük önəm verir, iqtisadiyyatımızın neftdən asılılığını azaltmaq üçün sözügedən sahəyə uzun müddətli investisiya qoyuluşlarının cəlb etməsini bir vəzifə kimi tələb edir. Azərbaycanın bu sahədə təcrübəsi heç də böyük deyildir.

Uzunmüddətli investisiyaların ucbotu və təhlili zamanı müəssisədə bir sıra problemlər meydana çıxır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq ucbot siyasətinin olmaması
- mühasib biliklərinin bu sahədə azlığı
- təsdiqlənmiş sənəd dövriyyəsi qrafikinin olmaması

- uçot zamanı informasiya çatışmamazlığı və ya qeyri-dəqiqliyi
- rəhbərlik tərəfindən investisiya xərclərinə nəzarətin olmaması
- ilkin sənədlərin qeyri-dəqiqliyi və yoxlanılmaması
- uçotun avtomatlaşdırılmasının çatışmamazlığı
- investisiya risklərinin düzgün hesablanmaması

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün magistr dissertasiya işimdə bir sıra təkliflərin qeyd edilməsi və onların tətbiqini məqsədəuyğun hesab etmək olar.

1.Uzunmüddətli investisiya layihəsini həyata keçirən müəssisədə uçot siyasətinin düzgün qurulması və ona uyğun uçot sisteminin təkmilləşdirilməsini həyata keçirmək;

2.Mühasibat uçotunun nəzarət funksiyasını gücləndirmək məqsədilə müəssisədə təsdiqlənmiş sənəd dövriyyəsinin qrafikini təşkil etmək;

3.Uzun müddətli investisiya qoyuluşları zamanı vəsaitlərin daha səmərəli xərcənməsi üçün müəssisə rəhbəri tərəfindən uçota nəzarətin gücləndirilməsi, uzun müddətli aktivlərin istifadəsinin səmərəliliyini təhlil etmək;

4. Mühasibat uçotunu beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına uyğun şəkildə aparılmasını məqsədə uyğun hesab etmək;

5.Uzun müddətli investisiyaların uçotu və təhlili zamanı uçotun avtomatlaşdırılmasını həyata keçirmək, uçot işlərini daha da sadələşdirmək, mühasibat yazılışları və hesabatların tərtibində səhvlərin azalmasına nail olmaq. Daha mükəmməl mühasib proqramlarını əldə etmək və istifadə etmək;

6.Uzun müddətli aktivlərin səmərəli istifadəsi üçün onların təhlili zamanı investisiya risklərinin düzgün metod və qaydalara uyğun hesablanmasını məqsədə uyğun hesab etmək;

Bütün bunlar uzun müddətli investisiya qoyuluşlarının uçotunu və təhlilini təkmilləşdirəcək, eyni zamanda düzgün qurulmuş və sistemləşdirilmiş uçot informasiyası uzun müddətli investisiya qoyuluşlarının səmərəli idarə edilməsinə zəmin yaradacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 13 yanvar 1995-ci il.
- 2.”İnvestisiya fondları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 30 noyabr 1999-cu il
- 3.Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
4. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
- 5.Mühasibat uçotunun Beyəlxalq Standartları.
- 6.Ə.A.Sadıqov, T.Ə.Sadıqov, Ş.Ə.Cəfərova, C.Ə.Sadıqov “Mühasibat uçotu” , Bakı-2015
- 7.Səfərov R., “Azərbaycanda yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində innovasiya fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri” Bakı-2007
- 8.Ataşiyev M., Süleymanov Q., “İnnovasiya menecmenti” Bakı-2004.
9. İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov, N.M.İsmayılov “İqtisadi təhlil” Bakı-2010.
10. F.İbrahimov “Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyalar və onun milli iqtisadiyyatın dirçəlməsində rolu” elmi-tədqiqat işi. Bakı 2007
- 11.Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Maliyyə Elm-Tədris Mərkəzi, “Maliyyə uçotu” Fundamental Səviyyə 2-ci fənn, 2013.
- 12.İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov N.M.İsmayılov “İqtisadi təhlil” 2010
- 13.H.Cəfərli, “İqtisadi təhlil” Bakı-2013
- 14.Əliyev R.B. İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi. Bakı, 2002
- 15.Адамов Н. Бухгалтерский учет инвестиций в капитальное строительство Финансовая газета. – 2009.
- 16.Абрамов С.И. Расчет показателей при оценке эффективности инвестиционного проекта//Экономика строительства. 1995.
- 17.Воинов В.Р. Организация аналитического учета вложений во внеоборотные активы при осуществлении капитального строительства // Консультант бухгалтера.
- 18.Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет. Учебное пособие. М., 2005
- 19.Волков Н.Г. Практическое пособие по бухгалтерскому учету. М., 2002
- 20.Шишкеедова Н.Н. Теория бухгалтерского учета. М. 2003
- 21.Бухгалтерский учет. Под ред. Безруких П.С. - М., 2002
- 22.Холт Р., Барнес С. Планирование инвестиций. М.: Дело Лтд, 1999. -120 с.
23. Воинов В.Р. Организация аналитического учета вложений во внеоборотные активы при осуществлении капитального строительства // Консультант бухгалтера. – 2008.

24. Адамов Н. Бухгалтерский учет инвестиций в капитальное строительство // Финансовая газета. – 2009. - № 4. – с. 8.
25. www.qanun.az
26. www.library.unec.edu.az
27. www.azstat.org
28. www.kitab.az

Referat

Mövzunun aktuallığı. Hər bir dövlətin, müəssisənin fəaliyyəti bu və ya digər dərəcədə investisiya fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. Müəssisədə hər gün demək olar ki, investisiya xarakterli məsələlər həll olunur. Resursların məhdudluğu və onlara tələbatın durmadan artımı cəmiyyəti xarici və daxili resursları cəlb etmək üsullarının axtarılmasını tələb edir. Dünya təsərrüfatına inteqrasiya milli iqtisadiyyatın beynəlmiləşməsini şərtləndirir, o da öz növbəsində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsasını qoyur. Azərbaycanda iqtisadi islahatların aparılması ölkə iqtisadiyyatına xarici və daxili kapitalın cəlb olunması təcrübəsinin təkmilləşdirilməsini və onun təhlilini, investisiya mühitinin daha da sabitləşdirilməsini tələb edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatı özünəməxsus xüsusiyyətləri, milli çəhərləri ilə zəngin bir iqtisadiyyata malik olmaqla dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsidir. Bu kimi xüsusiyyətlərin və zənginliklərin öyrənilməsi onun dünya təsərrüfatı sistemində iştirakını və yerini müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər. Təbii ki, bu xüsusiyyət və zənginliyin arasında investisiyaların, xüsusilə də uzun müddətli investisiyaların öz yeri və əhəmiyyəti vardır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, habelə Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası ilə bağlı olaraq investisiya qoyuluşu ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Son zamanlar, Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sahəsindən asılılığının aradan qaldırılması yolları, qeyri –neft sahələrin inkişaf etdirilməsi dövlətimizin və hökumətimizin qarşısında duran prioritet məsələlərindəndir. Bunun üçün qeyri-neft sahələrinin, kənd təsərrüfatı, istehsal sahələrinin, turizmin inkişafı labüddür. Bu sahələrin inkişafı isə uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarını tələb edir. Bütün bunlar uzun müddətli investisiya qoyuluşunun uçotunu və nəzəri təhlilinin aparılmasını vacib edir. Bu məsələlərin öyrənilməsi həm də ona görə böyük aktuallıq kəsb edir ki, Azərbaycanın bu sahədə təcrübəsi heç də böyük deyildir.

Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadi münasibətlər sistemə keçməsi çoxlu problemlər ortaya atmışdır ki, onlar arasında başlıcası investisiya problemidir. Bu baxımdan magistr dissertasiyasının mövzusu aktual məsələyə həsr olunmuşdur.

Dissertasiya işinin məqsədi uzun müddətli investisiya qoyuluşlarının uçotu təhlili və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini, onların uçotunun milli və beynəlxalq

uçot standartlarına uyğun təşkilini araşdırmaq, onların yaranma mənbələri və uçotu problemlərini müəyyən etməkdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Magistr dissertasiyası giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Magistr dissertasiyası işinin I fəsilində bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya anlayışı, onun iqtisadi mahiyyəti, növləri, sözü gedən problemə dair aparılan siyasət və onun həyata keçirildiyi mühit araşdırılmış və onlar haqqında biliklər ümumiləşdirilmiş və sistemləşdirilmişdir.

II fəsildə uzunmüddətli investisiyaların uçotunun milli və beynəlxalq uçot standartlarına uyğun təşkili, onların yaranma mənbələri, uçotu və həmin uçotun problemləri tədqiq edilmiş, bu problemlərin təkmilləşdirilməsinə dair əməli və əsaslandırılmış təkliflər verilmişdir.

III fəsildə uzun müddətli investisiyaların təhlili, informasiya mənbələri, həmin mənbələrin təhlili və problemləri, uzun müddətli aktivlər və onların müəssisədə səmərəli istifadəsi araşdırılmış və tədqiq edilmişdir.

Magistr dissertasiyası işinin nəzəri və metodoloji əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərarları, investisiya və uçot sahəsi ilə bağlı qəbul edilən normativ-hüquqi aktlar təşkil edir.

Tədqiqat prosesində sistemli və müqayisəli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik qruplaşdırma və s. metodlardan istifadə edilmişdi.

Резюме

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, выводов и предложений, а также списка использованной литературы.

Во введении диссертации обоснована актуальность темы, определены цель и задачи исследования.

В первой главе «Долгосрочные инвестиции и экономическая сущность» раскрыты сущность, виды и экономическая значимость долгосрочных инвестиций в условиях рыночной экономики, а также анализированы, обобщены и системизированы инвестиционная политика и ее реализация среда.

Во второй главе «Организация учета долгосрочных инвестиций и пути совершенствования» комплексно анализирован учет долгосрочных инвестиций по национальным и международным стандартам, изучены источники долгосрочных инвестиций и проблемы их учета, определены научно-обоснованные направления усовершенствований учета долгосрочных инвестиций.

В третьей главе «Направления усовершенствований анализа долгосрочных инвестиций» анализированы и исследованы анализ долгосрочных инвестиций, источники информации, анализ и проблемы этих источников, долгосрочные активы и эффективное использование в предприятиях.

В заключении представлены выводы, научно-обоснованные предложения и рекомендации, полученные в результате проведенного исследования.

Summary

Thesis consist of introduction, three chapters, conclusion, suggestions and the list of used literature.

The relevance of theme was motivated at the entrance of the thesis, purposes and objectives of the reseach were identified.

In the first chapter of the thesis “The long-term investments and its economic essence” the essence, classificiation of investments and economic significance in market economy were analyzed, generalized and systematized from the point of view of the concepts, also analyzed investment policy and investment environment.

In the second chapter of the thesis called “Accounting long-term investments and the priority directions of the development” the national and international accounting standarts, the accounting source of long-term investments and there problems were studied and analyzed. And practical and reasonable priority ways of accounting long-term investments were researched.

In the third chapter of the thesis called “The priority directions of the development analyze of long-term investments” analyze long-term investments, source of information, analyze and problems of this sources, long-term assets, efficient use of their in enterprises were analyzed and researched.

At the end of the theoretical and practical suggestions on the problem were systemized.